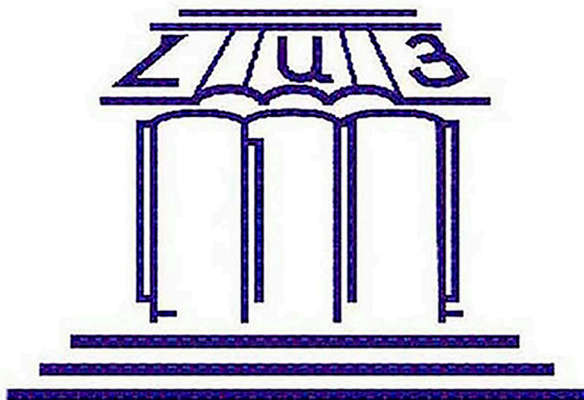

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
նչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2864

ՆԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻՆ ԿԻՑ
ԴՆԱԿԱ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ձեռագրի իրավունքով

ԼԵԶՎԻ ՅԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱՆՏԵՍԱԳԻՏ. ՖԱԿՈՒԼՏԵՏՆԵՐ

ԿՈՒՐՍ I

1931

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 5

ԽՍՀՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԱՍԱԽՈՍ՝ Վ. ՌՇՏՈՒՆԻ

9 (47)

Ռ-58

24.07.2013
9(47)
N-58
47

2864

30 MAY 2011
24 JAN 2008

ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԸ ՅԵՎ ՅԵՏ ՌԵՖՈՐ- ՄՅԱՆ ԵԿՈՆՈՄԻԿԱՆ

(ՅԵՐԿՐՈՂ առաջադրություն *)

Չնայած այն արագութեանը և հեշտութեանը, վերոյ նիկոյայ 1-ը ջախջախեց և լիկվիդացիայի յենթարկեց դեկարրիտոնների շաք-
ժումը, Ռուսաստանի դասակարգային հակասութիւնների սրու-
թյունը, վերը պայմանավորված եր յերկու հակադիր սոցիալ-
տնտեսական սխաւմի— ֆեոդալականի, ճորտատիրականի և կա-
պիտալիստականի, բուրժուականի— պայքարով և վերը դանդաղ,
բայց անչեղ զարգանում եր XIX դարի յերկրորդ քառորդում,—
վոչ միայն չթուլացաւ, այլև շարունակում եր զարգանալ ըստ
լախութեան և խորութեան: Ճիշտ և, դեկարրիտոնների շարժման
լիկվիդացիայից հետո դասակարգերի քաղաքական պայքարը,
յեթե հաշվենք 1830 թ. լեհական ապստամբութիւնը, մի քանի
տասնամյակի ընթացքում ալքնան խիստ ձեւեր չեւ ընդունում,
ինչպիսին եյին 1825 թ. դեկտեմբերի և 1926 թ. հունվարի անց-
քերը, բայց այնուամենայնիւ այդ պայքարը շարունակում եր չա-
փազանց լարված բնույթ կրել, թեև 30-ական թվականներին բա-
ցահայտ, լախորեն ձեւավորված ուղղիցիոն շարժում նկատելի
չեւ: Դասակարգային պայքարի այսպիսի խեղդումը գլխավորա-
պես առաջացել եր այն յուրատեսակ պայմաններից, վերոնցում
կատարվում եր ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման պրո-
ցեսը:

Յեւրոպայում 30-ական թվականներին բռնկված ագրարային
և արդյունաբերական կրիզիսը հատկապես ուժեղ կերպով հար-
վածեց ճորտատիրական Ռուսաստանի եկոնոմիկան, վերը՝ աղ-
գային կապիտալիզմի թույլ զարգացման հետեւանքով՝ քարշ եր
զայիս յեւրոպական կապիտալիզմի յետեից: Յեւրոպայի տնտե-

*) Այս առաջադրութիւնից պետք և գրավոր աշխատանք հերկա-
յացնել:

ՊԵՏԼՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ

սակաւ կրիդիսի հարվածները հատկապէս զգալի յեղան գլու-
ղատնտեսութեան համար, վորի մեջ ինչպէս արդեն մատնանշվե-
ե նախորդ առաջադրութիւններում և դասաստիւթութիւններում,
իշխում եր ֆեոդալական, ճորտատիրական տնտեսական ձևը:
Հացահատիկները դնելի խիստ անկումն առաջվա նման ամբող-
ջովին ճորտատիրական աշխատանքի վրա հիմնված կալվածատի-
րական տնտեսութեան գլխին կախում եր գրեթե կատաստրոֆայի
սպառնալիքը, հատկապէս այն տնտեսութիւնների, վորոնք ամենից
սերտ եյին կալված շուկայի հետ: Բայց այժմ XIX դարի 30-ա-
կան թիվականներում, կալվածատերերը հացահատիկների ցած գների
գեմ սկսեց պայքարել մոտ թե իր վարելահողերի կրճատումով,
այլ դրանց նշանավոր ավելացումով: Լայն և մշտական շուկայա-
կան հարաբերութիւնների մեջ քաշվելով, հացահատիկ արտա-
դրող կալվածատերերը հարկադրված եյին հացահատիկների ցած
գների պայմաններում շուկա հանվող հացահատիկների ապրան-
քային մասսան շատացնել, վոր իրենց բյուջեում հավասարակը-
ուցութիւն պահեն: Ճորտատիրական վտռչինայի*) պայմաններում
այսպիսի արդիւնքի կարելի չեր հասնել միայն աղայի վարելա-
հողը գյուղացու հողաբաժնի հաշվին լայնացնելու և գյուղացիին-
բի կոռային պարհակները մեծացնելու միջոցով, այն գյուղացի-
ները, վորոնց աշխատանքով և ինվէնտարով կալվածատերը մշա-
կում եր իր դաշտերը, այսինքն՝ ֆեոդալական, ճորտատիրական
շահագործումը խիստ սաստկացնելու միջոցով:

Վոչ պակաս վճռականութեամբ փորձեցին իրենց տնտեսական
դժվարութիւնները լուծել նաև այն կալվածատերերը, վորոնք
բահային տնտեսութիւն եյին վարում: Իրենց վարելահողերը
լայնացնելու փոխարեն՝ նրանք մեծ քանակութեամբ գյուղացիների
բահատու դարձրին, միաժամանակ մեծացնելով նաև բահայի
չափը, վոր XIX դարի 50-ական քվականներին XVIII դ.
համեմատութեամբ 4-5 անգամ մեծացել եր: Իրենց հողագործական

*) Վտռչինա հին Ռուսիայում կոչվում եր այն հողը, վորի արտադրա-
ման իրավունքը ժառանգաբար պատկանում եր իշխանին Մոսկվայի Ռուսիա-
յում վտռչինա չեր կոչվում ֆեոդալին պատկանող և գյուղացիներով բնակված
հողը: XV-րդ դարից սկսած վտռչինա չե կոչվում կալվածատիրոջը ժառանգա-
բար պատկանող հողը, ի տարբերութեան կալվածի (поместье), վորի տիրա-
պետութեամբ կալված եր պարտադիր պետական ծառայութեան հետ ֆեոդալիզմի
քայքայման հետ վտռչինայի և կալվածի տարբերութիւնները հետզհետե վե-
բանում են և XVIII-րդ դարի սկզբին փոխարինվում են «անշարժ կալված» բն-
հանուր տերմինով:

և առաջին հերթին հացահատիկային տնտեսութեանը միջամտի
հասցնելով, բահային տիպի կալվածատերերը սկսեցին վտռչի-
նային մանուֆակտուրայի կողքին զարգացնել գյուղատնտեսական
ինդուստրիայի զանազան ճյուղերը, որինակ՝ շաքարի ճակնդեղի,
ողի քաշելու, ուլա-սիրտպի և այլն: Այսպէս որինակ՝ միայն շա-
քարի գործարանների թիւը 1852 թ. հասնում եր 427, վորոնց
մեջող մեծամասնութիւնը սպասարկվում եր ճորտ բանվորական
ուժով: Այդ գործարաններն աշխատում եյին այն հումուլթով,
վոր գյուղացիները տալիս եյին իբրև նստուրալ բահայ:

Ճորտատիրական տնտեսութեան զարգացման նշված պրոցեսը
XIX դարի յերկրորդ քառորդում ե'լ ավելի խորը քայքայեց
ճորտատիրական եկոնոմիկայի հիմքերը— ինքնուրույն մանր
գյուղացիական տնտեսութիւնը:

Ֆեոդալական, ճորտատիրական շահագործման ուժեղացումը,
վորը գյուղացու հողաբաժնի հաշվին աղայի վարելահողի լայ-
նացման և գրեթե յերկու անգամ կոռային բանվորական որերի
շատացման հետևանքով կոռային չըջանում գյուղացիական հողի
բացահայտ եքսպլոատրիացիայի ձև ընդունեց, առաջ բերեց ճորտ
գյուղացիութեան խիստ աղքատացում և քայքայում, նման հե-
տեւանքներ բահայի չափերի խիստ մեծացման պատճառով նկա-
տելի յեն նաև բահային կալվածներում:

Ճորտատիրական տնտեսութիւնը «ուսցիոնալացնելու» այս
բոլոր միջոցառութիւնների հետեւանքով այդ տնտեսութիւնն
սկսեց ուժղին կերպով քայքայել մյուս ծայրից, իր հիմնական
տնտեսական արտադրական բջիջի— ինքնուրույն մանր գյուղացի-
ութեան կողմից: Կոռային գյուղերում տեսնում ենք ճորտ գյու-
ղացու անկում, վոր առաջացել եր նրա տնտեսութեան կենդանի և
մեռյալ ինվէնտարի քչացումից, վորովհետեւ ուժեղացած շահա-
գործումը վոչ միայն արդելք եր հանդիսանում տնտեսութեան լայ-
նացրած վերարտադրութեանը, այլ և խանդարում եր հասարակ
վերարտադրութիւնը. կոռվոր գյուղացին աստիճանաբար անկ-
ման եր յենթադրվում: Բահային գյուղերում բահայի աճման,
և գրամական բահային փոխանցված գյուղացիների քանակի մե-
ծացման հետեւանքով՝ գրամական հարաբերութիւններն ավելի
խոր և ավելի լայն եյին թափանցում, ինչ վոր առաջ եր բերում
գյուղացիութեան ավելի արագ շերտավորում:

Լիովին բնական և, վոր կալվածատերերի տնտեսական քաղա-
քականութիւնը կրիդիսի տարիներում խիստ դժգոհութիւն եր

տաճարացիները մեջ: Ինչքան էլ վրդապետները ձգտում էին ամենադաժան ռեպրեսիաների միջոցով զսպել իրենց ճորտերին, վերջիններս սկսում էին շարունակ ավելի հաճախ կրտսի կերպով բողոքել, դիմելով պալատի դանադան ձեռքերի— կալվածատիրական ցանձերն արածացնելու, հրձիգության և վերջապես անհատական տերրորի: Կալվածատերերի սպանություններն իրենց ճորտերի ձեռքով 30—50—ական թվականներում տարեց տարի հաճախակի յեն դառնում, 40—ական թվականներում Խոփորական քաղաքական քրոնիկայի բնույթի ստանալով:

Ահա թե ինչո՞ւ այդ տարիներում կալվածատերերի մեջ ինքնակալության դեմ լայն ուղղիցիոն շարժում չկա: 30—40—ական թվականներում կալվածատերերը «ամուր իշխանություն», իրենց «դործադիր կոմիտեի» ղեկավարությամբ, ինքնակալության կարիքն զգում էին ավելի մեծ չափով, քան յերբեմն:

Արդյունաբերության կրեդիտի հետեւանքների դեմ մղվող պալատն այլ ուղղությամբ եր ընթանում: Խոչոր կալվածատիրական անկախությունը, շահագրգռված լինելով արդյունաբերության գարգացումով, վրդ անմիջականորեն ճորտատիրական, իսկ անուղղակի կերպով (Վերե մատնանշված պատճառներով)* կատարելատական եր, հասավ այն բանին, վրդ նրա շահերի վերաբերմամբ զգայուն Նիկոլայ I կառավարությունը դաժան պրոտեկցիոնիստական (հովանավորական) տարիք մտցրեց, ամուր կերպով պաշտպանելով ներքին շուկան յեվրոպական արդյունաբերության մրցությունից: Բայց նույնիսկ դաժան մաքսային քաղաքականությունն ի վիճակի չեր հաղթահարել կրեդիտի հետեւանքները, վրդի ծանրությունը ռուսական արդյունաբերության համար՝ ներքին շուկայի քեչ տարողության պատճառով՝ կրկնապատկվում էր: Արդյունաբերությունը դժվարին կացությունից հանելու համար, Նիկոլայ I կառավարությունը ներքին շուկայի լայնացման ուղղությամբ խորը սոցիալական նշանակություն ունեցող վրդն արմատական միջոց չձեռնարկեց, այլ միայն սահմանափակեց Ուկրաինան համապետական մաքսային գծի մեջ ներառելով և իր գլխավոր ջանքերն ուղղեց արտաքին, գլխավորապես արեւելյան շուկաները նվաճելու կողմը: Նոր շուկաների գրավումը վաճառքի նոր վայրեր բաց արեց ինչպես ճորտատիրական, այնպես էլ կապիտալիստական արդյունաբերության համար:

*) Տես № 4 տաճարությունը (սեկալիտներ):

Այսպիսով ինքնակալությանը հաջողվեց կրեդիտի տարիներում սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կարգի արմատական բեկումից խուսափել:

Բայց մի կերպ կրեդիտից դուրս հանելով, իշխող դասակարգը չհաղթահարեց, այլ միայն հետաձգեց հիմնական հակասությունների լուծումը, վրդն ուղղով պայմանավորված եր ճորտատիրական տնտեսության քայքայման պրոցեսը:

Յեթե ճորտատիրական մեթոդներով դյուղատնտեսություն կրեդիտի դեմ մղած պալատն ուժեղացրեց ճորտատիրական տնտեսության քայքայման պրոցեսը, այս կրեդիտի տարիներում ինքնակալության արդյունաբերական քաղաքականությունը ճորտատիրական տնտեսության համար առաջ բերեց ամենավտանգավոր յերեվույթը, այն է՝ կապիտալիստական հարաբերությունների ալաղացրած զարգացումը և ճորտատիրական պետության հիմնական դասակարգերի քայքայումը:

Վաճառքի նոր շուկաների նվաճումը արագացրեց արդյունաբերության, առաջին հերթին կապիտալիստական թեթեւ ինդուստրիայի զարգացումը, վրդն ավելի հեշտությամբ եր հարմարվում արեվելյան շուկաների պահանջներին, քան սակավաշաբժ ճորտատիրական ինդուստրիան: ճորտատիրական սեկտորում դրույթունն ամենից լավ եր յերկաթագործական արդյունաբերության մեջ, վրդի պրոդուկցիայի մեծ պահանջ եր ներկայացնում պետական տնտեսությունը, գլխավորապես ռազմական կարիքների համար: Կապիտալիստական գործարանի զարգացումը նշանավոր չափով շատացրեց վրդ—հողագործ բնակչությունը, զարկ տալով քաղաքային բնակչության աճմանը և հատկապես Փարբիկա—գործարանային շենքերի առաջանալուն, վրդն ռազմական պես ցրված էին ճորտատիրական դյուղական Ռուսաստանի ծովում: Փարբիկա—գործարանային ամրացող շենքեր և դրանցում պետեղված Փարբիկաներն ու գործարանները ճորտատիրական դյուղի վրա ամենաքայքայիչ ազդեցությունն էին ունենում ինչպես կենցաղային, այնպես էլ գլխավորապես տնտեսական տեսակետից: Վերջին հանգամանքն ամենից առաջ արտահայտվում եր այն բանով, վրդ շրջակա դյուղերի դյուղացիները լայն հոսանքով արդյունաբերական գործունեություն մեջ էին քալում իբրեւ տնայնագործներ:

Կալվածատերերը վրդ միայն չէին արգելում, այլ ամեն կերպ հովանավորում էին այդ, վրդովհետո՞ւ դա նրանց հնարավորություն եր տալիս բահրայի տակ գցել նաեւ այն կոռուպցիոնալ յերբին, վրդն ձմռանը գրավվում էին տնայնագործությամբ:

Այն խնդիրը, վորի վրա գլուխ եյին պատուած դեկաբրիստներէ ժամանակակիցները, թէ ձմռանը ինչ պարհալներ բարդեն ճորտերի վրա այն կարվածներում, վորտեղ վորտէնային մանուֆակտուրան (քաթանի, ճոպանի և այլն) *) քայքայվել եր, թվում եր թե լուծում ստանալու վրա յեր... բայց այդ միայն թվում եր: Ճորտատիրական տնտեսութեան կայունացման իլլյուզիան շատ արագ և ակներեւ կերպով չքանում եր այն բանի շնորհիւ, վոր իբր թե կայունանացած եկոնոմիկայի խորքերում տեղի յեր ունենում ֆեոդալական, ճորտատիրական հասարակութեան յերկու հիմնական դասակարգը—կարվածատերերի և գյուղացիութեան քայքայումը: Ղերեմին արդեն նշեցինք գյուղացիութեան շերտավորման փաստը հենց ճորտատիրական շահագործման ուժեղացման հետեւանքով, վոր շատ հաճախ գյուղացիութեան բացահայտ եքսպրոպրիացիայի յեր փոխվում: Դիֆերենցիացիայի պրոցեսը լայնորեն ընդգրկեց նաեւ իշխող դասակարգին: Աղնվականութեան խոշոր կարվածատիրական մասը հմտորեն հարմարվում եր նոր պայմաններին, շարունակելով հողի ճորտերի մորիլիդացիան աղնվականութեան մնացած խմբակների հաշվին: Միջին խմբերը, արտատնտեսական հարկադրանքն ուժեղացնելու միջոցով, դժվարութեամբ հարմարվելով դասավորված պայմաններին, փաստապես միայն մասնակիորեն եյին կայունացնում իրենց տնտեսական դրությունը, վորովհետեւ չնայած վորակական բարձր ցուցանիշներին—վարելահողի լայնացում, շուկա հանվող ապրանքների քանակի մեծացում, իրենց տնտեսութունը կառավարում եյին նշանավոր չափով իրենց կարվածները գրավ ղենլու միջոցով... Իսկ մանր կարվածատիրական աղնվականությունը կամ աստիճանաբար անկման եր դիմում ստորկատիրական սլանտացիոն սխտեմի (այսպէս կոչված «մեայաչինայի»)**) ուղղութեամբ, կամ թե կատաստրոֆիկ կերպով քայքայվում և դասակարգալուծվում եր միջին աղնվականութեան անկենսունակ շերտերի հետ միասին:

Իսկ այդ նույն ժամանակում աճում և ամրանում եր առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիան, հասունանում և զարգանում եր ճորտատիրական գյուղի շրջանակներում գյուղա-

ցիական բուրժուազիան, վորի առանձին ներկայացուցիչները հաճախ հանդիսանում եյին տիտղոսավոր աղնվական ընտանիքներէ խոշոր վարկատուներ: Իսկ ներքեւից, անհավատալի գիշատիչ շահագործման, ծայրահեղ աղքատութեան և լիակատար իրավազրկութեան պայմաններում, աճում եր յերիտասարդ, դեռ իր բոլոր արմատներով ճորտատիրական գյուղի հետ կապված, ուսական բանավոր դասակարգը, վորը դեռ չէր դադարել գյուղացի լինելուց, բայց հաճախ և բավական աղքատ կերպով հիշեցնում եր իր մասին և՛ գործարանատերերին, և՛ իր սեփականատերերին—կարվածատերերին:

Համենայն դեպս հիշեցնում եր այնքան աղքատ կերպով, վոր նույնիսկ Նիկոլայ I կառավարութեանը, վորը սոսիոր եր սոցիալական ընդհարումները վոչ թե ռեֆորմներով, այլ ռեսպեսիաներով լուծել, հարկադրված եր գործարանային որենսդրութեան դիմել, վոր թեկուզ ամենաթույլ չափով, այն ել ձեւականապէս, պետք և կանոնավորեւ արդյունաբերական բանվորները դրությունը:

Այս ամենը միայն այն ե վկայում, վոր ճորտատիրական տնտեսութեան թվացող «կայունացումը» խիստ անհաստատ եր, և առաջին խոշոր ցնցումների ժամանակ եպիսայի հիմնական միտումը—կապիտալիզմի և ճորտատիրութեան պայքարը—միայն խստութեամբ և սրութեամբ յերեւան և գալու: Այս ել կատարվեց 40-ական թվականների կիսում: Արեւմտյան Յեւրոպայի 40-ական թվականների արդյունաբերական վերելքն իր զորեղ ազդեցութեան ունեցավ նաեւ Ռուսաստանի վրա: Մի շարք խոշոր տեխնիկական բարելավումներ, վոր ավարտեցին Անգլիայի արդյունաբերական հեղաշրջումը, խորացրին այդ հեղափոխութեանը Յուրանիայում և պայմանավորեցին դրա արագ զարգացումը, հասկապէս 1848 թ. հեղափոխութեանից հետո, Գերմանիայում, —հսկայական ներդրում յերթին նրա կապիտալիստական սեկտորի վրա: Մանող մեքենաների եւթանցումը և լավացումը, շուկայում եւթան մանածագոր-

դարձնում, իր տնտեսութունը լայնացնում և նրանց ձրի աշխատանքն սղտագործում: Մեայաչինայի չափերը տարբեր եյին, հաճախ այնքան քիչ եր ինքնապէ փայլ, վոր գյուղացին հազիւ մի կերպ ապրում եր: Մեայաչինան հատկապէս զարգացած եր XIX դարի առաջին կիսում: Գյուղացիներն ամեն կերպ պայքարում եյին մեայաչինայի դեմ, հաճախ բանը հասնում եր ապստամբութեան և այլն:

Ծանոթ. Թարգմ.:

*) Տես նախորդ «Դեկաբրիստներ» գլխախոսութեանը:

**) Մեայաչինա (ուսերեն մեայա—ամիս—բառից) յեր կոչվում այն ամսական պարենի փայլ, վոր կարվածատերը տալիս եր ճորտ գյուղացուն՝ նրանից խլված հողի «փոխարեն»: Մեայաչինա ստացող գյուղացին մեայաչինիկ եր կոչվում: Կարվածատերը կամայականորեն ուղած ճորտ գյուղացուն մեայաչինիկ եր դարձնում: Կարվածատերը մեայաչինայի միջոցով գյուղացիներին հողազուրկ եր

ծական դադարյաճանքի և այլ մեքենաների յերեւման դայր ոռոսական մանուֆակտուրայի տերերին եւ հարկադրեցին իրենց ձեռնարկությունների տեխնիկական վերակազմության գլխել: Յեւ իրոք, այդ տարիներում սկսվում է հին ձեռնարկությունների տեխնիկական վերասարքավորման և նորերի կազմակերպման այսպիսի մի նշանավոր պրոցես, վոր ամեն ինչ վկայում է, թե Ռուսաստանում եւ արդյունաբերական հեղափոխություն և սկսվում: Բայց վորպեսզի այդ հեղափոխությունն իրոք զարգանար, անհրաժեշտ էր արդյունաբերական պրոլետարիատի ազատ կազմվելու, զարգանալու և աճելու պայմաններ ստեղծել: Բայց հենց այդ պայմաններն եւ չրկային Նիկոլայան Ռուսաստանում, իսկ պահպանողական, ինքնակալության պոչից քարշ յեկող ոռոսական արդյունաբերական բուրժուազիան, վորը բավարարված էր հովանավորական մաքսային նոր շուկաների նվաճումով, վոչ տրամադրություն, վոչ եւ արիություն ունեւ ինքնակալության առաջ գնել ճորտատիրության գոնե մասնակի լիկվիդացիայի—դյուզացիների ազատագրության հարցը:

Այդ հարցը դրվեց հասարակական յերկու ալ ուժի—դյուզացիության և միջին կալվածատերերի կողմից, վորոնք իհարկէ հարցը տարբեր ձեւով եյին դնում և տարբեր ձեւով փորձում լուծել այն:

Ռուսական բուրժուազիան առաջին անգամ, այն եւ խիստ անորոշ ձեւով, այդ մասին խոսեց միայն ժամանակ, յերբ յերկրում արդեն սուր պայքար էր սկսվել դյուզացիության և կալվածատերերի միջև վոչ միայն ճորտատիրության լիկվիդացիայի, այլ և այդ լիկվիդացիայի ճանապարհներ, տեմպերի և մեթոդների բնույթի համար: Բայց սրված դասակարգային պայքարի այդ շրջանում եւ արդյունաբերական բուրժուազիան թաղնվում էր միջին ազնվականության յետեւը, վորը խոշոր տնտեսական ցեղումների աղբեցության տակ փորձում էր իր տնտեսությունը բուրժուական ձեւով վերակառուցել:

ՀԱՅԻ ԳՆԵՐԸ ՅԵՎ ԿՍԼՎԱԾԱՏԻՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ 50-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

1848 թվականի հեղափոխությունը, չնայած իր «անավարտ բնույթին» կենտրոնական Յեւրոպայի յերկրներում, այնուամենայնիւ մեծ չափով Արեւմտյան Յեւրոպայում «ուղի մաքրեց» (Է. Է. Նին) կապիտալիզմի զարգացման համար: 1848 թ. հետո արդյունաբերական կապիտալիզմը հսկայան հաջողություններ ունեցավ

վոչ միայն Անգլիայում և Ֆրանսիայում, այլ և հետամնաց յերկրներում, ինչպես Երեւանի Գերմանիայում և Ալստրիայում, հատկապես առաջինում: Կապիտալիստական արդյունաբերության արագ զարգացումը և դրա շնորհիւ քաղաքային բնակչության արագ և նշանավոր աճումը կտրուկ կերպով փոխեցին յեւրոպական հացահատիկի շուկայի կոնյունկտուրան:

40—50-ական թվականներին հացահատիկի գների բուռն աճումը ոռոսական կալվածատիրոջ առաջ նոր փայլուն հեռանկարներ քացարին, վորոնց մասին նա արդեն դադարել էր յերազել՝ ճնշված 20—30-ական թվականներին ագրարային կրեդիտից: Այդ հեռանկարները հատկապես զբաղիչ էյին թվում 50-ական թվականներին նախորդող հեղափոխի փորձի շնորհիւ, վոր հացի արտահանության չտեսնված ռեկորդային թիվ էր ցույց տվել: Այսպես, 1836—40-կան թվականներում Ռուսաստանից արտահանված էր մոտ 460 հազար տոնն հացահատիկ, իսկ 1846 թվականին—մոտ 836 հազար տոնն, այսինքն՝ հինգ տարվա ընթացքում արտահանությունը չափացել էր 80 տոկոս: Բայց դաժան իրականությունը շուտով մի շարք ուղղումներ մտցրեց այդ լուսավոր պատկերում: Չնայած Էրոպական հացահատիկի շուկայի աճող պահանջին և Ռուսաստանի հացահատիկի արտահանության բացարձակ մեծացման, ոռոսական հացահատիկի վաճառքը յեւրոպական յերկրներում նոր դժվարությունների յեր հանդիպում:

Այդ դժվարություններն առաջացել էյին ցամաքային Յեւրոպայի, գլխավորապես Գերմանիայի, հատկապես Պրուսիայի, դյուզացիության արագ կապիտալիզացիայով: Թեև 1848 թ. հեղափոխությունը Գերմանիայում Փեոդալիզմի շատ մնացորդներ թողեց (Արեւմտյան Գերմանիայում և եւլ ավելի մեծ չափով Արեւելյան Գերմանիայում, գլխավորապես Պրուսիայում), վորոնք ծանր բեռի նման կախված էյին յերկրի արտադրողական ուժերից, այնուամենայնիւ այդ «անավարտ» հեղափոխությունը դյուզատնտեսության մեջ կապտալիզմի զարգացմանն ուժեղ գարկ տվեց:

Չպիտք է աչքաթող անել այն, վոր կապիտալիզմի զարգացման համար Պրուսիայում հիմնական, ամենատառջին պայմաններն բուտեղծված էյին XIX դարի սկզբում: Տնտեսական և քաղաքական խոր կրեդիտի աղբեցության տակ, վոր բարդացել էր Նապոլեոնի դեմ մղված պատերազմում Պրուսիայի ռազմական ջախջախումով, պրուսական կալվածատերերը՝ հեղափոխության սարսափից դրդված՝ դեռ XIX դարի սկզբին դիմեցին ճորտատիրական տըն-

տեսութեան լիկվիդացիային, սկսելով ճորտատիրական իրավունքից, վորն իր հիմնական գծերով վերացվեց 1807 թ.:

Սրա շնորհիվ 50-ական թվականներում Պրուսիայում, չնայած 1848 թ. հեղափոխական դժման պոռթկումները, գյուղատնտեսութեան մեջ կապիտալիզմի զարգացման համար անչափ ավելի մեծ նախադրյալներ կային, քան Ռուսաստանում, վորտեղ կալվածատերերն այդ տարիներում միայն մոտենում էին այն հարցերի լուծմանը, վորոնց լուծումը նրանց պրուսական կոլլեգները վաղուց ավել էլին: Պրուսիայի գյուղատնտեսութեան կապիտալիզացիան, վոր թեև XIX դարի վերջին չորս տասնամյակում զանազալ եր ընթանում և 1848 թ. հետո արագացավ, այն հետևանքն ունեցավ, վոր 50-ական թվականներում ռուսական կալվածատերը հանձինս պրուսական կալվածատիրոջ, այսպես կոչված «յունկերի» գորեղ մրցակցի հանդիպեց: Այդ մրցակցի ուժը բացի այն բանից, վոր նրա տնտեսութեան մեջ արտադրողական ուժերի մակարդակը շատ ավելի բարձր եր, քան ռուսական կալվածատիրոջ տնտեսութեան մեջ, պայմանավորված եր նաև մի ամբողջ շարք քրաքուցիչ նպաստավոր փոփոխություն, այն է՝ հացահատիկների վաճառքի շուկայի մոտիկութեամբ, չսառչող ծովային նավահանգիստներով, ավելի բարձր ճյուղավորված գետային և ցամաքային ճանապարհների սկստեմով և այլն:

Պրուսական յունկերը լիովին ի վիճակի չեր բավարարել Յեվրոպայի հացահատիկի ամբողջ պահանջը, բայց այնուամենայնիվ նա կանգնեց ռուս կալվածատիրոջ ճանապարհի վրա, արգելելով նրա մուտքը ցամաքային յերկրների հացահատիկների շուկաները և դժվարացնելով նրա մուտքն անգլիական շուկա, վորի տարողությունը հացահատիկային մաքսերի վերացումից հետո, խիստ մեծացել եր: Ասենք, այդտեղ, անգլիական հացահատիկի շուկայում ել, հանձինս ամերիկական ֆերմերի յերեման յեկավ մի նոր, առայժմ դեռ չնշին, մրցակից: Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները 1836-1840 թ.թ. արտահանեցին 9 միլիոն գոլլարի հացահատիկ, իսկ 1846-50-ական թվականներում՝ արդեն 28 միլ. գոլլարի:

Ռուս կալվածատերը կարող եր հաղթահարել պրուսական յունկերի մրցակցությունը (50-ական թվականներում նա յեր գլխաւոր մրցակիցը, հատկապես Կենտրոնական Ռուսաստանի կալվածատիրոջ համար, վորը յերագում եր արտաքին շուկա հանել իր հացահատիկը) միայն իր հացահատիկն եփանացնելու միջոցով, իսկ

այդ հնարավոր եր միայն տնտեսավարութեան կապիտալիստական մեքոնիզմին անցնելով:

Այս հանդամանքը կարող կերպով տարբերում ե «առաջավոր», դեպի կապիտալիզմ ձգտող 50-ական թվականների կալվածատերերին նրանց 20-ական թվականների սկզբի նախորդներից: Այն ժամանակ 1815-1920 թ.թ. Լրուսական հացահատիկի շուկայի բարձր կոնյունկտուրայի ողտագործման անհնարինությունն առաջին հերթին պայմանավորված եր այն բանով, վոր Կենտրոնական և Արեւելյան Յեվրոպական Ռուսաստանի ճորտատիրական տնտեսությունը*) գորեղ, տնտեսապես և տեխնիկապես առաջավոր մրցակցի բացակայության պահին, հարմարված չեր յեվրոպական նոր շուկայական պայմաններին: Իսկ այժմ ռուսական կալվածատիրական տնտեսությունը, վոր առաջվա պես հիմնված եր լճացած ճորտատիրական տեխնիկայի վրա, բաղխվեց գորեղ մրցակցի հետ, վորը հիմնում եր գյուղատնտեսութեան ավելի պրոգրեսիվ կառուցվածքի վրա: Այս նշանակում եր, վոր համալսարհային տնտեսություն հետ ունեցած կապի միջոցով ռուսական կալվածատիրոջ ճորտատիրական տնտեսությունը 50-ական թվականներում կապիտալիստական գյուղատնտեսութեան անմիջական ճնշման տակ եր դռնվում: Ռուսաստանի գյուղատնտեսությունը պետք ե կամ խիստ յետ նահանջեր, կամ ինքը վերակառուցվեր կապիտալիստական ձևով: Ահա թե ինչու ի տարբերություն XIX դարի սկզբի, յերբ «աղատաղրական» տրամադրությունները համակեցին մինչև ազնվականությունից, գլխավորապես Կենտրոնական Ռուսաստանի և մերձ-վոլգյան նահանգները,**) մի շատ նոսր շերտին, 50-ական թվականներում նման տրամադրությամբ համակված էին ամբողջ Ռուսաստանի միջին ազնվականության ճնշող մծամասնությունը և իրոչոր ազնվականության մի գորեղ շերտը:

Բուրժուական տրամադրությունների թափանցումը տիրող դասակարգի հակայական դանդաժում, ազնվականության ներկայացուցիչների բաղմաթիվ յեյուլյթներին, ներկայացուցիչներ, վորոնք պահանջում էին ճորտատիրական տնտեսության անհասպաղ վերակազմություն, շատ ավելի ծանրակշիռ նշանակություն եր տալիս, քան 40 տարի առաջ:

Ինքնակալությունը չեր կարող չունկնդրել այդ ճայները: Թեև Նիկոլայ I իր վոստրիկանական ապարատի ամբողջ ծանրութեամբ

*) Տե՛ս նախորդ «Նեկաբրիստներ» առաջադրությունը:

**) Տե՛ս «Իեկաբրիստներ» առաջադրությունը:

Ջանտուս եր խլացնել այդ ձայները, բայց այնուամենայնիվ նա մեծ տաղնապով եր ունկնդրում այն, վորովհետև ազնվականության բուրժուականորեն արամադրված չըջանների ձայները միատեսակ չեյին:

Ինքնակալության տնտեսական (գլխավորապես արտաքին) քաղաքականության քննադատությունն սկսեց լավել նաև մի այլ սոցիալական միջավայրից—մինչև այդ քաղաքականապես անմը-ուռնչ և «հավատարիմ հպատակ» արդյունաբերական բուրժուա-գիլայի միջավայրից:

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐՅՈՒՄԱԶԻԱՅԻ ՈՊՈԶԻՑԻԱՆ ՅԵՎ ԴՐԱ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Ինտուիտիվ կապիտալիզմի արագ դարձացումը Արևմտյան գացման դանդաղանալու հիմնական պատճառը հեքիմ շուկայի ուղին կիսի ընթացքում գյուղացիության շերտավորումը բավա-դիժներենցիական արտահայտվում եր այն բանով, վոր գյուղական չափազանց անբավարար տարադրությունն էր: Թեև XIX դարի ա-նուն բուրժուական կանգ առնել:

սկսեց խախտել նաև ուսական արդյունաբերական բուրժուազիայի կան արագ եր դարձանում, հատկապես 20-50-ական թվականնե-պիսի ձևվերով, վոր ներքին շուկայի կառուցվածքում (ստրուկ-բուրժուազիայի շերտի դատման պրոցեսին դուրահեռ գյուղացիու-թեվրուպում, սկսած 50-ական թվականների յերկրորդ կիսից, ճորտատիրական տնտեսության չըջանակներում գյուղացիության տուրալում) շեր կարող վճռական փոփոխություններ առաջացնել:

Արդյունաբերության դարձացման 40-ական թվականների հա-թյան ստորին խմբերը վոչ թե պրոլետարանում, այլ պատկերա-րում, բայց այդ կատարվում եր այնպիսի պայմաններում և այն-Ռուսաստանի կապիտալիստական արդյունաբերության դար-

մեմատարար փոթորիկոտ տեմպը 50-ական թվականների սկզբում սկսեց դանդաղել, իսկ 50-ական թվականների կիսում սպառնում եր : մղտնջուկից մոտ

նում եյին, մնացած գյուղացիական մասսայի ճնշող մեծամասնու-թյունը քաղաքայինով և աղքատանալով, իր տնտեսական ձևով ա-ռաջվա նման նախալալ, սպառողական եր մնում: Այս պատճառով գյուղացիության զնոդունակությունը չափազանց դանդաղ եր ա-ճում, խիստ յետ մնալով կապիտալիստական արդյունաբերության աճումից: Ներքին շուկայի փոքր տարողությունը բանվորական շուկայի անփոփոխելիորեն աննպաստ կացության պայմաններում (բանվորական ուժի թանգության) կապիտալիստական արդյունա-

բերություն համար մեծ դժվարություններ եր ստեղծում, վոր յեր-կրի ներսում՝ ճորտատիրական տնտեսության «հիմքերի» անխոր-տակելիության պայմաններում՝ համարյա անհնար եր հաղթահա-րել:

Նվաճողական քաղաքականությունն Արևելքում և հովանա-վորական սիստեմն Արևմուտքում, վոր ուսական տեխնիկապես հետամնաց դործարանը պաշտպանում եր արևմտա-յեվրոպական մղրակցությունից, իհարկե, իրենց դրական արդյունքները տալիս եյին: Բայց 50-ական թվականներից սկսած ուսական արդյունա-բերական կապիտալի դիրքն արևելյան շուկաներում սկսեց վառա-նալ: Անգլիայի և Ֆրանսիայի բուռն կերպով զարգացող կապիտա-լիզմն սկսեց ուսական կապիտալիզմը դուրս մղել իր արտաքին շուկաներից, հաղթելով նրան և՛ անպրանքների մեծ քանակով, և՛ այդ անպրանքների ալելի լավ վորակով, և՛ եթանությունը: Բա-ցի դրանից ծովազնացության ասպարիզում տեխնիկական նորմու-ծումներ կատարվելու շնորհիվ (անիվալոր շոգենալից պտուտա-կավորի անցնելու շնորհիվ) Անգլիան և Ֆրանսիան 50-ական թվա-կաններում այնպիսի գորեղ առևտրական ու ռազմական նավատոր-միղ ունեյին, վոր հնչությունը հաղթահարում եյին այն ռակա-վաթիվ առավելությունները, վոր իր տրամադրության տակ ունե-ր Ռուսաստանը—Միջին Ասիային հարեվան ցամաքային սահման և բազմամարդ բանակ: Կարճ ջանքերից հետո Անգլիան և Ֆրանսիան Ռուսաստանին դուրս մղեցին Միջին Ասիայից և Թուր-քիայի սղնություն վրա հենվելով, սկսեցին նրան դուրս մղել նաև Մերձավոր Արևելքից:

Վոչ այդքան վճռական, բայց այնուամենայնիվ թիկունքից ու-թեղ հարվածի յենթարկվեց ուսական արդյունաբերությունը նաև իր ամենմատիկ հարեանի—Պրուսիայի կողմից: Պրուսական ար-դյունաբերությունն ինտենսիվ զարգանալով՝ արագորեն բաղխեց իր ներքին շուկայի անբավարար տարողությունը և այս պատճա-ռով չառ վաղ, դեռ 30-ական թվականներում, սկսեց արտաքին շուկաներ, հատկապես Արևելքը դուրս գալու ուղիներ հարթել: Պրուսիայի վաճառքի նոր շուկաներ տիրելու ձգտումները հատկա-պես ուժեղ եյին 50-ական թվականներում: Թագնված Ռուսաստա-նի հետ կնքած առևտրական դաշինքի յետև (վորին Ռուսաստանը համաձայնվեց, անգլո-ֆրանսիական նշված դաշինքի դեմ դաշնա-կից դռնելու հույսով), պրուսական վաճառականները հեղեղում եյին Ռուսաստանը տարեկան մի քանի միլիոն ուրբու ալելի եթան

մաքսանենդ մանուֆակտուրաներով, հենց դրանով նեղացնելով ներքին չուկայի առանց այն ել փոքր տարողութիւնը:

Այսպիսով, յեկրոպական կապիտալիզմը 50-ական թվականներում գորեղ մնշում եր գործադրում Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսութեան վրա, այն ել վոչ միայն ճորտատիրական սեկտորի վրա, վորը գերիշխում եր, այլև ղեռ չամբացած կապիտալիստական սեկտորի վրա: Առաջինը յեկրոպական կապիտալիզմի ճնշման տակ փտում ու քայքայվում եր, յերկրորդը՝ հյուծվում ե նեղանում: Այդ հարվածները, վոր յեկրոպական արդյունաբերական կապիտալը հաղթում եր ոռւսական արդյունաբերութեանը, կրկնապատկեցին արդյունաբերական կապիտալի և ֆեոդալիզմի, հորտաւորութեան, արդյունաբերական բուրժուազիայի և հորտաւորութեան պետութեան, ինքնակալութեան հակառակութեանը:

Այդ հանգամանքը հաշվառելով, Նիկոլայ I կառավարութիւնը վճռեց կապիտալիստական շրջապատման ֆրոնտը ձեղել «հարբենական» արդյունաբերութեան և հացահատիկի արտահանութեան համար նոր առևտրական ճանապարհներ և նոր շուկաներ նվաճելու միջոցով:

ԴԺԳՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐժՈՒԱԶԻԱՅԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ

Ինքնակալութիւնն իր արտաքին քաղաքականութիւնն ակտիվացնելու ուղին եր մղում ելի մի հասարակական ուժ, վորը XVI դարի վերջից Ռուսաստանի ամբողջ պատմութեան մեջ հակադէմն դեր ե խաղացել: Այդ ուժը խոշոր առևտրական բուրժուազիան եր:

Ներքին և արտաքին ապրանքապտույտի դարգացման դանդաղացումը, ֆինանսական սխտեմի լիակատար քայքայումը, ճորտատիրական պետութեան տնտեսական կապերի ընդհանուր անկումը—այդ բոլորը խիստ քնացրեց առևտրա-կապիտալիստական կուտակման տեմպը և դանդաղեցրեց առևտրական կապիտալի արդյունաբերականի փոխարկվելու առանց այն ել համեստ պրոցեսը: Այս ամենը միասին ընդհանուր զժգոհութեան ֆոնի վրա խմորում առաջ բերեց նույնպէս և խոշոր առևտրական բուրժուազիայի մեջ:

ՂՐԻՄԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Նիկոլայ I անհանգստացած ուղղիցիայի այսքան յերկար և խայտաբղետ ճակատից, առանց մտածելու, անպատրաստ, ուղեմական մի ավանտյուրայի դիմեց, սարքելով Ղրիմի պատերազմը: Նիկոլայ I նոր հափշտակողական պատերազմի ուղին մտնելու պատրաստականութիւնը, պատերազմ, վոր Ռուսաստանի դեմ միա-

ցրեց Անգլիային, Ֆրանսիային և Թուրքիային, նույնպէս և Ալբանիային ու մասամբ Պրուսիային, չի կարելի հասկանալ, յեթե չհաշվառենք, վոր և՛ ուղղիցիոն ադմիստրաւութեան վերնաշերտերը, և՛ արդյունաբերական բուրժուազիան, և հատկապէս առևտրական բուրժուազիան Նիկոլայ I դրդում եյին դեպի պատերազմ, դերադասելով ինչպէս նրանց թոռները 50 տարի անց ոռւս-յապոնական պատերազմի նախորդակին, «հաղթական լավ պատերազմը» վտանգավոր սոցիալ-տնտեսական ռեֆորմին: Այդ դասակարգերը գյուղացիական ռեֆորմի մասին վճռականորեն խոսեցին միայն այն ժամանակ, յերբ Ղրիմի պատերազմում ոռւսական բանակի ջախճարումը միանգամայն համոզիչ կերպով ապացուցեց, վոր ճորտատիրական Ռուսաստանի ամբողջ սոցիալ-տնտեսական սխտեմը լիովին անընդունակ ե դիմադրել և իր անկախութիւնը պաշտպանել կապիտալիստական Յեկրոպայի ճնշումից: Ղրիմի պատերազմը վերջին ավանտյուրիստական փորձն եր, վորով ցանկանում եյին հետաձգել ճորտատիրական տնտեսութեան թեկուղ և մասնակի լիկվիդացիան, և այդ պատճառով դրա կատաստրոֆիկ արդյունքը վերջին առիթն եր յերկրի դասակարգային ուժերի հարաբերակցութեան ուղեւորական փոփոխման, վորով պայմանավորվեց գյուղացիների ազատագրութեան անխուսափելիութիւնը:

ԿԱԼՎԱՄԱՏԵՐԵՐԸ ՅԵՎ ԱՌԵՎՏՐԱ-ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐԱԿԱՆ ԲՈՒՐժՈՒԱԶԻԱՆ ՌԵՖՈՐՄ ԵՆ ՊԱՀԱՆՁՈՒՄ

Ադմիստրաւութեան ուղղիցիոն տրամադրութեամբ բռնված շերտերը, արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիան, անհանգստացած և ընկճված Ղրիմի պատերազմի կատաստրոֆիկ վախճանից, հուզվեցին, աղմկալի կերպով շարժվեցին, կտրուկ քրննադատութեան յենթարկելով գոյութիւն ունեցող սոցիալ-տնտեսական, մասամբ քաղաքական սխտեմը: Այդ դասակարգի միջապարից, գլխավորապէս ադմիստրաւութեան միջապարից, սկսեցին շարունակ ավելի բարձր ձայներ լսվել, վոր հաստատականորեն պահանջում եյին ռեֆորմ, առաջին հերթին գյուղացիական ռեֆորմ: Մատնանշված հասարակական ուժերի աճող ակտիվութիւնը ամեն ոք մեծանում եր և, ինչ վոր ամենից ակնելի շատ եր վախեցնում ինքնակալութեանը, նրանց միջև բացահայտ քաղաքական բլուկ եր նշվում միջին ադմիստրաւութեան և խոշոր ադմիստրաւութեան վորոշ շերտերի հեգեմոնիայով:

Միջին ադմիստրաւութեան դեկավար դերն այդ բլուկում այն բանով եր պայմանավորված, վոր նշված բլուկի բոլոր մասնակից-

ներից միջին ազնվականութունն իր տնտեսական դրության անելանելիութան շնորհիվ*) հակված եր դեպի գյուղացիների ազատադրության հարցի ամենաարմատական լուծումը բլոկի ներսում:

Այսպիսով 50-ական թվականներում ստեղծվեցին որոշակի պայմաններ, վորոնք կարծես թե պետք է դեկարրիտներին «զափակներին» դրդեցին վճռականորեն իրենց «հայրերի» ուղին—հեղափոխության ուղին մտնել: Ի տարբերություն իրենց «հայրերի» վորոնք 1825 թ. մի առանձնացած խմբակով հանդես եկան, 50-ական թվականներում «վորդները» հենվում էին իրենց դասակարգի խիտ մասսիվի վրա և յերկու դաշնակից ունեյին: Բայց ըստ պատճին հակառակ «հեղեմունը» շատ հեռու յեր վորեւ հեղափոխական մտքից և պլանից: Նրա ուղղիցիան շատ ավելի դժգույն եր, քան նույն դարասկզբին միջին ազնվականության աջ թևի ուղղիցիոն յեղութիւնը: Իսկ ինչով բացատրել բլոկի «հեղեմունի» յերկշտությունը:—Ամենից առաջ յերկրի բոլոր դասակարգային ուժերի այդ հարաբերակցությամբ: Դեկարրիտները շարժումը դարձանում եր գյուղացիության թույլ շարժման ֆոնի վրա, ուղղիցիոն ազնվականության շարժումը 50-ական թվականներում զարգանում եր ընդհուպ մոտեցող գյուղացիական պատերազմի պայմաններում, վոր լիովին և ամբողջությամբ վաղ ազնվականության դեմ ուղղված գյուղացիության հեղափոխության վերածելու վորոշ շանսեր ուներ: Այդ հեղափոխության վախն ել ազնվականության ուղղիցիոն չրջանների վորտն ու ձեռք կապեց, այդ նույն վախը ջրատեց առևտրական և արդյունաբերական բուրժուազիայի քաղաքական ակտիվությունը, վորն իր ամենորոյա փորձից գիտեր, թե լայն գյուղացիական շարժումն անխուսափելիորեն իր հունի մեջ կառնի նաև այն ժամանակի գյուղացիաբար տրամադրված արդյունաբերական բանվորներին:

ԻՆՔՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԲԸ ԴԵՊԻ ՌԵՖՈՐՄԸ.

Ինքնակալությունը հանձնեա Ալեքսանդր II հիանալի հաջառեց այդ պարագան: Ոգտվելով լիբերալ ուղղիցիայի անվճռականությունից, մեծամեծների վորոշ շերտերի չլիթվածությունից, վորոնք նույնչափ անհանդստացած էին և՛ վերահաս գյուղացիական հեղափոխությունից, և՛ գյուղացիական ռեֆորմից, Ալեքսանդր II նախաձեռնությունն իր վրա վերցրեց և հենվելով մի կողմից՝ մեծամեծների ավելի հեռատես շերտերի վրա, մյուս կողմ

մից՝ պետական ապարատի ամբողջովին հլու բյուրոկրատիայի վրա, ռեֆորմի հարցը բացահայտ կերպով առաջինն ինքը դրեց: Անգլիտանալով ձախ և աջ ուղղիցիային, հատորեն մանյովրներ ղեկելով՝ նա սկսեց արագորեն նախապատրաստել ռեֆորմի կենսագործումը: Ալեքսանդր II այս համարձակ մանյովրով միջին ազնվականության ձեռքից խլեց նրա գլխավոր գենը—«ազատագրության դրոշմ», ինչպես փարթամ կերպով անվանվում էին ազնվական լիբերալ հրապարակախոսների ճոռմաբանությունները գյուղացիների ազատագրության անհրաժեշտության մասին: Ռեֆորմի անհրաժեշտության մասին ճոռմաբանելու փոխարեն՝ Ալեքսանդր II առաջարկեց ազնվականությանը, բայց արդեն ամբողջ ազնվականությանը և վոր թե միայն միջինին, ռեֆորմի ռեալ նախագծի քննության ղեկել: Յեւ այդտեղ շուտով ինքնակալությանը հաջողվեց յերկրորդ վորչ պակաս հաջող մանյովրն առնել: Ոգտագործելով ազնվականության տարբեր խմբակների հակասական շահերը և միջին կալվածատերերի միջավայրում գոյություն ունեցող կենտրոնախույս ձգտումները, ինքնակալությունը նրանց ցրելով ավելի նահանգական կոմիտեներում, վորոնցում ամեն մի նահանգի ազնվականության առանձին խմբերը հանդես էին գալիս ռեֆորմի հատուկ նախագծերով, վոր հարմարեցված էին նրանց տնտեսությունների առանձին տիպերի մասնավոր շահերին: Այս չափազանց հաջող տաքտիկական քայլով ինքնակալությանը հաջողվեց քայքայել ազնվականության ուղղիցիայի միությունը, վորից հետո արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի անդուլս մնացած ուղղիցիային խաղաղացնելը մեծ ջանք չեր պահանջում: Մի շարք կոպիտ գոռոցներ և վոստիկանական ռեպրեսիաներ լիովին բավական էին արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիային ռեֆորմի ընթացքի վրա ակտիվ ներգործություն ունենալու հնարավորությունից զրկելու: Ըստ էության, այսպես կոչված նահանգական կոմիտեների, ազա և խմբադրական հանձնաժողովները հիմնումից հետո բուրժուազիան դրա առանձին կտրիքն ել չուներ: Միջին ազնվականության առանձին խմբերը, վորոնք իրենց ռեֆորմի պլաններով նշանավոր չափով ավելի արմատական էին բուրժուազիայի ամենալիբերալ շերտերից, ամբողջությամբ ու լիովին նահանգական կոմիտեներում և խմբադրական հանձնաժողովներում արտահայտում էին ուսական արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի շահերը:

*) Տես նախորդ «Դեկարրիտներ» առաջագրությունը:

Այսպիսով ինքնակալությանը հաջորդվեց ադմինիստրատիվ իշխանության և բուրժուազիայի պայքարը ռեֆորմի շուրջը լեզալ շրջանակներին մեջ սեղմել, փաստապես այդ դասակարգերի պայքարը վերածելով ադմինիստրատիվ իշխանության տարբեր խմբակների պայքարի նահանգական կոմիտեներում և խմբագրական հանձնաժողովներում, վերոնց գլուխ ելին կանգնած ճորտատիրական մեծամեծները:

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՇԱՐՓՈՒՄԸ.

Բայց դասակարգային պայքարը 50-ական թվականներում չբարձրացավ ադմինիստրատիվ իշխանության դժած շրջանակներով: Այդ շրջանակները շատ շուտով լայնացվեցին հեղափոխական գյուղացիության կողմից, վրեժ պայքարում եր մոչ թե ռեֆորմի «համար» և նրա «շուրջը», այլ ազդարարային—գյուղացիական հարցի հետևողական հեղափոխական լուծման համար, այսինքն իր իսկական դասակարգային շահերի համար:

50-ական թվականներում գյուղացիական շարժումը գյուղացիական հեղափոխություն չվերածեց, վերսկսեց այդ շարժումը որդիկտիվ պայմանների շնորհիվ պարտություն եր դատապարտված: Այդ շարժման պարտություն անխուսափելիությունը պայմանավորող հիմնական պատճառն այն հեղափոխական հասարակական ուժի բացակայությունն էր, վրեժ կարող կլինեին այդ շարժումը գլխավորել և դրան հարկավոր քաղաքական ուղղություն և համապատասխան կազմակերպչական ձև տալ: Չնայած արդյունաբերության բախված արագ դարգացման, Ռուսաստանում 40-ական թվականներում արդյունաբերական պրոլետարիատն իրեն ինքնուրույն հասարակական ուժ դեռ դոյություն չունեին: Այդատ վարձու աշխատանք կիրառող կապիտալիստական գործարանի բանվոր դասակարգի մեծամասնությունը դեռ բաժրատու ճորտերից էր կազմված: Իրավաբանորեն ազատ բանվորների քանակը, վրեժ հավաքագրվում էին քաղաքի բնակչության տանում «մեղհանների» դասի մեջ եր մտնում, չափադանց քիչ եր, վրեժակարի կարողանար այն ժամանակի բանվոր դասակարգի շարժմանը յեթե վրեժ գուտ պրոլետարական, գոնե «նախապրոլետարական» բնույթ տալ, ինչպիսին եր Ֆրանսիայի բան. շարժումը XVIII դարի վերջում և XIX դարի սկզբում և Գերմանիայինը XIX դարի 30-ական թվականներում: 50-ական թվականներում

Ռուսաստանում բանվորների, գլխավորապես յերկաթուղային շինարարության ասպարիզում գրադված բանվորների մեջ, նկատվում է բախված լայն շարժում: Բայց այնուամենայնիվ հարկավոր է ընդունել, վրեժ այդ շարժումը ինքնուրույն պրոլետարական բնույթ չէր կրում: Ինչքան, վրեժ Ռուսաստանի արդյունաբերական պրոլետարիատի հիմնական կադրերը 50—60-ական թվականներում դեռ չէին «ասպարիզացիացել», այնքան 50-ական, 60-ական թվականների բանվորական շարժումը վրեժ այլ ինչ էր, բայց յեթե ընդհանուր գյուղացիական շարժման մի ալիքը: 50—60-ական թվականների բանվորական շարժումը դեռ չէր կարող ընդհանուր շարժման մեջ կազմակերպվել և քաղաքական իմաստ մտցնել:

Ռուսաստանում 40—60-ական թվականներում քաղաքի մանր բուրժուազիայի դերը նույնքան չնչին էր և՛ վրեժակապես, և՛ քաղաքական, ինչքան վրեժ դարասկզբին: Միայն մանր-բուրժուական ինտելիգենցիայի կադրերն արագ աճեցին: Բայց առանց իրենց դասակարգային շահերի դիտակցությանը մոտեցող արդյունաբերական պրոլետարիատի նշանավոր կադրերի կամ առանց քաղաքի մանր բուրժուազիայի մասսայի նրանք քաղաքականապես անդոր ելին: Այս պատճառով այդ ինտելիգենցիան միայն կարող էր գյուղացիական հեղափոխության ականավոր իդեոլոգներ տալ, ինչպես Հերցենը կամ հատկապես Չերնիշևսկին, բայց նա անդոր էր դասակարգային պայքարի տվյալ ետապում դատել գյուղացիական հեղափոխության կուսակցություն, գյուղացիական հեղափոխության իրեն բուրժուա-գյուղացիական, բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության պարզ հետևողական ծրագիր և տակտիկա ունեցող մի կուսակցություն:

Այսպիսով, 50—60-ական թվականներում Ռուսաստանում միակ դասակարգը, վրեժ վրեժ թեորիապես կարելի յեր հույս դնել իրեն հասարակական մի ուժի վրա, վրեժ ընդունակ էր գլխավորել գյուղացիական հեղափոխությունը, արդյունաբերական բուրժուազիան եր: Բայց ռեֆորմի ժամանակ Ռուսաստանի դասակարգային ուժերի ունալ հարաբերակցության վերլուծությունն արագ և վճռականապես հերքում է այդ թեորիական յեթեությունը: Պրակտիկալում, ինչպես արդեն վերել մատնանքը յեթե, արդյունաբերական բուրժուազիան քաջ եր գալիս ուղղիցիոն ադմինիստրատիվ յետեից, և այն ճեղքը, վրեժ ժամանակավորապես կազմվեց արդյունաբերական բուրժուազիայի և ինքնակալու-

Թխան միջև 50-60-ական թվականներում, այնքան նեղ երևեկարճորյա, վոր գյուղացիական շարժումը չէր կարող մուտք գործել այնտեղ և լայնացնել այն, վորպեսզի պայքարի ընթացքում, թեկուդ այդ պայքարի սկզբը շրջանում, ուստի գործարանատիրոջը և ուստի ցարին ճակատ առ ճակատ իրար դեմ հաներ։ Այս պայմաններին չնորհիվ ինքնակալությանը հաջողվեց մի շարք հաջող տակտիկական և քաղաքական մանյովրներով շատ արագ վերականգնել ազնվականության և բուրժուազիայի (առևտրական և արդյունաբերական) բոլոր խմբերի միացյալ ֆրոնտը վերահաս գյուղացիական հեղափոխության դեմ և ռեֆորմի արագ իրագործումով մեկուսացնել և պարտության դատապարտել լայն ծավալվող գյուղացիական շարժումը։

Սրանով և բացատրվում, վոր գյուղացիական շարժումը մեծագույն վերելքի հասավ ռեֆորմից հետո, յերբ գյուղացիութունը բացահայտորեն տեսավ, թե ինչպիսի «ազատագրութուն» և պատրաստվում իր համար։ Բայց այդ շարժումը, վորն իր թափով և բովանդակությամբ իսկական գյուղացիական պատերազմ դառնալուց հետո չէր, արդեն ըստ ելույթյան վոչ թե հարձակողական, այլ պաշտպանողական շարժում էր։ Որքիտիվ պայմաններին չնորհիվ, դասակարգային ուժերի հարաբերակցության չրնորհիվ, գյուղացիութունը ռեֆորմից հետո փաստապես արդեն հանդես եր գալիս վոչ թե իբրև բուրժուա-գյուղացիական հեղափոխության նախամարտիկ, ինչպես այդ տեղի ունեց 1905 թ. հեղափոխության նախորդակին—1902-1904 թ. թ., այլ պաշտպանվում եր նոր կիսաճորտատիրական, կալվածատիրական երուպրոպրիացիայից, վորը բուրժուական պատմաբանները փրոն ձևվում գյուղացիական ռեֆորմ անվանեցին, իսկ Լենինը հանձնարարում եր դասակարգային ամենի մեծ պարզորոշության և պատմական ճշգրտության համար կալվածատիրական ռեֆորմ անվանել։

ՀԵՏՈՒԹՈՐՄՅԱՆ ԵՎՈՆՈՄԻԿԱՆ

ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ԵՎՈՒՅՈՒՑԻԱՅԻ ՅԵՐԿՈՒՈՒՂԻՆԵՐԻ ՊԱՅԳԱՐԸ.

Կալվածատիրական խմբերի պայքարը ռեֆորմի շուրջը լիովին և ամբողջովին ուղղված եր վերահաս գյուղացիական հեղափոխության դեմ, գյուղացիական հարցի հեղափոխական լուծման դեմ։ Ինչքան ել վոր կալվածատերերի գանազան խմբերի միջև

խորն ելին տարաձայնությունները ռեֆորմի նախագծի ընտելթյան ընթացքում, վերջին հաշվով նրանց բոլորին միավորում ե իբրև մեկ ամբողջութուն միասնական դասակարգային շահը, այն ե՝ ռեֆորմը «վերելից» արագ իրագործելով, ապահովել, վոր կալվածատերը հնարավորություն ունենա կապիտալացնել իր տնտեսությունը և միաժամանակ այնպես անել, վոր ամեն կերպ հապաղի գյուղացիական տնտեսության կապիտալացումը։ Վերջին հանգամանքով միայն այնքան ելին հետաքրքրվում, ինչքան, վոր այդ կարելի յեր ոգտագործել կալվածատիրական տնտեսության կապիտալացման տեմպն արագացնելու համար։

Նայած այն բանին, թե ինչ չափով այս կամ այն կալվածատիրական խումբն իր տնտեսության կապիտալացման շահերի տեսակետից կարելի ունեց, վոր իր տնտեսության կողքին գոյութուն ունենա մինչև կապիտալիստական մանր գյուղացիական տնտեսությունը, այն չափով ել նա պաշտպանում եր, վոր գյուղացուն թողնվի մինչև ռեֆորմյան հորաբաժինը կամ թե պահանջում, վոր փոքրացվի այն։ Այսպիսի պայմաններում գյուղացիական տնտեսության մեջ կապիտալիզմը կարող եր հասունանալ խիստ սահմանափակ չափերով, դանդաղ ըստ տեմպի և խեղաթյուրված ըստ ձևի։ Այսպիսի պայմաններում կապիտալիզացիան կհաջողվեր գյուղացիական վերին շերտերի միայն մի շատ փոքրիկ միջնախավին, վորն իր տնտեսավարության մեթոդներով շատ քիչ կատարելիք իրենց լիակատար տիրապետությունը սահած կալվածատերերից։ Այդպիսի կապիտալիստ-գյուղացին հարկադրված կլիներ գլխավորապես ոգտվել մինչև կապիտալիստական շահագործման մեթոդներից, ինչպես որինակ՝ հողի և ինվենտարի դրամական և նառուրալ ստրկացուցիչ վարձակալությունից, վաշխառվական ստրկացումից և այլն։ Այսպիսի ճանապարհով ընթացավ կապիտալիզմի դարգացումը Պրուսիայի գյուղատնտեսության մեջ, տարբերվելով մյուս տրամագծորեն հակադիր ճանապարհից, վորով դարգացավ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ֆերմերային տնտեսությունը։

Բուրժուական դարգացումը կարող ե կատարվել, գլուխ ունենալով խոշոր կալվածատիրական տնտեսությունները, վորոնք ստորձանաբար շարունակ ամենի բուրժուական են դառնում, ստորձանաբար շահագործման ճորտատիրական յեղանակները բուրժուականում են փոխարինում, այդ դարգացումը կարող ե կատարվել նույնպես և գլուխ ունենալով մանր գյուղացիական տնտեսու-

թյունները, վորոնք հեղափոխական ճանապարհով հասարակական որդանիքից հեռացնում են ճորտատիրական լատիֆունդիաների «պալարը» և ապա առանց դրանց ազատ զարգանում կապիտալիստական ֆերմերության ճանապարհով:

«Բուրժուական զարգացման որոշակիություն հնարավոր այս յերկու ուղին մենք կանվանեյինք պրուսական և ամերիկական տիպի ուղիներ: Առաջին դեպքում ճորտատիրական կալվածատիրական տնտեսութունը դանդաղորեն բուրժուականի, յունկերականի յե վերածում, տասնյակ տարիներով գյուղացիներին դատարարելով ամենատանջալի եքսպրոպրիացիայի և ստրկացման, նրանցից դատելով «գրոբառուներին» (խոշոր գյուղացիներին) մի չնչին փոքրամասնութունը: Յերկրորդ դեպքում կալվածատիրական տնտեսութունը չկա, կամ այդ ջանջալիքով և հեղափոխության միջոցով, վորը բռնագրավում է մասնատում և ֆեոդալական կալվածները: Այդպիսի դեպքում գյուղացին գերիշխում է, դառնալով հողագործության բացառիկ գործակալը և եվոլյուցիա կատարելով դեպի կապիտալիստական ֆերմերը: Առաջին դեպքում եվոլյուցիայի հիմնական բովանդակութունը հանդիսանում է ճորտատիրության վերածումը ստրկացման և կապիտալիստական շահագործման ֆեոդալ-կալվածատերերի, յունկերների հողերի վրա: Յերկրորդ դեպքում հիմնական ֆոնը նահապետական գյուղացիության վերածումն է բուրժուական ֆերմերի» (Լենին, Այս. Ժող. հ. IX, էջ 443—444):

Իրենց համար ագրարային եվոլյուցիայի պրուսական ուղին ապստիպելն ել հանդիսանում եր համարյա բոլոր կալվածատերերի հիմնական խնդիրը ռեֆորմի ժամանակ:

Ասում ենք «համարյա» վոչ թե այն պատճառով, վոր կալվածատերերի մեջ զարգացման «ամերիկական» ուղիի կողմնակիցներ կային, — այդպիսի խմբավորման մասին խոսք ել չկար: Բայց դրա փոխարեն կար մի փոքրաթիվ խումբ, վորը փորձում եր պաշտպանել ագրարային եվոլյուցիայի յերրորդ միջնական և պատմականորեն վոչ բնորոշ տիպը, անգլիականը, վորը պրուսական ուղիի ալլատեսակութունն է միայն:

ԱՆՐԱՐԱՅԻՆ ԵՎՈԼՅՈՒՑԻԱՅԻ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ՏԻՊԸ.

Զարգացման այս ուղիի ելութունն այն է, վոր կալվածատերը հրաժարվելով իր սեփական գյուղատնտեսութունը, հատ-

կապես հացահատիկային տնտեսութունը վարելուց, իր ձեռքին և պահում ամբողջ հողին*), այդ թվում նաև գյուղացիական հողաբաժինների, սեփականության իրավունքը և այդ հողը վարձակալության և տալիս մանր ֆերմերներին: Այս ուղիով ընթացավ ագրարային կապիտալիզմի զարգացումն Անգլիայում: Բայց ագրարային եվոլյուցիայի այսպիսի ուղի հնարավոր եր միայն Անգլիայում պատմական պայմանների յուրատեսակ զուգակցության շնորհիվ, վորոնց հետևանքով կապիտալիզմի ուղիի հեղափոխական առաջին գոտում — Անգլիական մեծ հեղափոխութունը — տեղի ունեցավ արդյունաբերական կապիտալիզմի լայն զարգացումից հարյուր տարի առաջ: Իսկ, յերբ սկսվեց արդյունաբերական կապիտալիզմի բուռն զարգացումը, այն ժամանակ զարգացման այսպես կոչված անգլիական ուղին սկսեց մոտենալ պրուսականին միայն այն տարբերությամբ, վոր պրուսական յունկերը հետզհետե գյուղացիներին քշում եր նրանց հողից իր կապիտալիստական գյուղատնտեսութունը, գլխավորապես հացահատիկային տնտեսութունը վարելու համար, իսկ անգլիական լենդլորդը քշեց իր հողի վարձակալներին — մանր ֆերմերներին — արդյունաբերական տնտեսապահությամբ զբաղվելու համար: Կապիտալիզմի զարգացման և հացահատիկի ներքին տարողունակ չուկայի ստեղծման հետ անգլիական լենդլորդերը — հողի մոնոպոլ սեփականատերերը — սկսեցին հողը վարձակալության տալ բարձր բացարձակ հողային ռենտայից ճնշվող ֆերմերներին:

Ռուսաստանում, վորտեղ գյուղատնտեսական կապիտալիզմի ուղիի առաջին, այն ել վոչ հեղափոխական գոտում տեղի ունեցավ XIX դարի կիսում, յերբ կապիտալիզմը զարգացման բարձր մակարդակի հասավ յեվրոպական յերկրների մեծ մասում և հենց Ռուսաստանում ել մի շարք հեռավոր գրավեց, ագրարային եվոլյուցիայի անգլիական տիպի համար վաչ մի նախադրյալ չկար, բացի խոշոր բահրային կալվածատերերի մի փոքրաթիվ խմբակի ցանկութունից, վորոնք ավելի մեծ չափով ֆարքիկա-գործարանային արդյունաբերության հետ ելին կապված, քան գյուղատնտեսության:

*) Ըստ պաշտոնական տվյալների, 70-ական թվականներում 900 խոշոր սեփականատերեր տիրում եյին Անգլիայի հողերի $\frac{1}{3}$, 500 — Իրլանդայի հողերի $\frac{1}{2}$ ե 600 — Շոտլանդիայի հողերի $\frac{1}{10}$: Գյուղացիության հողային սեփականութունը կազմում եր Անգլիայի, Իրլանդիայի և Շոտլանդիայի ամբողջ հողային ֆոնդի 47%:

Ռուսաստանում հնարավոր եր միայն յերկու ուղի—պրուսականը, կամ ամերիկականը: Ռեֆորմի տարիներում կալվածատերերի և գյուղացիների միջև պայքար եր տեղի ունենում այս յերկու ուղիի համար: 1861 թ. ռեֆորմով կալվածատերերը ձգտում էին ապահովել բոլոր պայմանները, վոր իրենց տնտեսությունը զարգանա առաջին ուղիով:

1861 թ. ռեֆորմն անվիճելիորեն մեծ չափով զարկ տվեց յերկրի արատգրողական ուժերի զարգացմանը: Բայց XIX դարի յերկրորդ կիսում Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման ընդհանուր ընթացքը շատ շուտով յերեւման բերեց, վոր ռեֆորմից հետո պահւած ճորատտիրական մնացորդների առատությունը խիստ կասեցնում է կապիտալիզմի զարգացումը յերկրում: Ճորատտիրական մնացորդների արգելակող դերը միանման չափով յերեւման եր գալիս և՛ գյուղատնտեսության և՛ արդյունաբերության մեջ:

ԿԱԼՎԱԾԱՏԻՐԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌԵՖՈՐՄԻՑ ՀԵՏՈ.

Արդեն հետոեֆորմյան մոտակա տասնամյակում յերեւման յեկավ, վոր ռեֆորմի համար ամենից ակտիվ աշխատող միջին կալվածատերը ամենից քիչ հնարավորություն ունի ոգտադործելու ռեֆորմի արդյունքները: Այս բացատրվում է այն բանով, վոր ի տարբերություն պրուսական կալվածատիրոջ, վորն իր տնտեսությունը կապիտալացրեց դանդաղ, հետզհետե, շատ տասնամյակների ընթացքում, ռուս կալվածատերը պետք է իր տնտեսությունն արագ վերակազմեր, վորպեսզի կարողանար հարմարվել համաշխարհային տնտեսության զարգացման պայմաններին ու տեմպին: Պրուսական կալվածատերը կարողացավ անցնել զարգացման իր «պրուսական» ուղին հենց այն պատճառով, վոր նա ժամանակ ուներ, վոր նա XIX դ. 20—30—ական թվականներում համաշխարհային շուկայի այնպիսի գորեղ ճնշումը չեւր գգում, ինչպես ռուս կալվածատերը 70—80—ական թվականներում: Ռուս կալվածատերը պետք է «պրուսական» այդ յերկար ուղին ալելի կարճ ժամկետում անցներ, վորպեսզի կարողանար հասնել և անցնել պրուսական յունկերին և կանխել ալելի փտանգավոր մրցակցին—ամերիկական ֆերմերին, վորն արդեն վոտք եր դրել յեկոպական հացահատիկի շուկան:

Այս բարդ ու շտապ խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է յին հսկայական հիմնական ներդրումներ մեքենաների և պարար-

տացման համար: Բայց դուրս եր գալիս, վոր միջին կալվածատերն այդպիսի ծախսումների համար միջոցներ չուներ: Նույնիսկ այն միջին ազնվականները, վորոնց կալվածներն ուրիշներից ալելի քիչ էին ծանրաբեռնված հիպոտեկով (գրավադրումով) և այլ պարտքերով, ռեֆորմի հետևանքով այնքան միջոցներ չունեցան, վոր անհրաժեշտ էին նրանց տնտեսության արագ վերակազմության համար: Այդ պատճառով միջին կալվածատերերը կամ քայքայվում և լիկվիդացվայի էին յենթարկում իրենց տնտեսությունը, կամ թե դիմում էին տնտեսավարության «խառը» մեթոդներին, այսինքն՝ կապիտալիստական յեղանակները համակցում էին մինչկապիտալիստականների հետ, ընդ վորում վերջինները գերիշխող նշանակութուն ունեին: Այնպես եր դուրս գալիս, վոր միջին կալվածատերը ռեֆորմից հետո յել ալելի մեծ չափով ճորատտիրական հին մնացորդներից և ոգտվում, քան կապիտալիստական նոր պայմաններից: Ուրիշ խոսքով, նա ռեֆորմից հետո սկսում եր միայն այնպես տնտեսավարել, ինչպես նրա մրցակիցը, պրուսական յունկերը, տնտեսավարում եր 60 տարի առաջ: Իսկ այդ հացերեց այն բանին, վոր նա, միջին կալվածատերը, հետ մնաց գյուղատնտեսության կապիտալիստական զարգացման տեմպից վոչ միայն Արևմտյան Յիւրոպայում, այլև հենց Ռուսաստանում:

Առաջին հերթին միջին կալվածատերը պետք է ճանապարհորդիջեր խոշոր լատիֆունդիալ հողատիրությանը, այսինքն՝ կալվածատերերի հենց այն խմբին, վորն ամենից ալելի դժվարությամբ եր հակվում դեպի ռեֆորմը: Իսկապես ասած, խոշոր կալվածատերը նույնպես, ինչպես միջինը, լայնորեն ոգտվում եր տնտեսավարության մինչկապիտալիստական մեթոդներից, յերբ կապիտալացնում եր իր կալվածները: Բայց անհամեմատ ալելի մեծ քանակությամբ հող ունենալով, հսկայական լատիֆունդիաների սեփականատերը հենց նույն ստրկացուցիչ դրամական և աշխատավճար վարձակալության հետևանքով չըջակա գյուղացիական բնակչությունից այնպիսի մեծ քանակությամբ փող եր կորցում, վոր հնարավորություն ուներ նշանավոր կապիտալ ներդրումներ անել իր տնտեսության մեջ, վորոնց մասին միջին կալվածատերը միայն յերադել կարող եր:

Ճիշտ է, արագ կապիտալացող խոշոր հողատերն էլ կապիտալացնում եր իր լատիֆունդիաների համեմատաբար շատ փոքրիկ մասը միայն, դրանց ալելի մեծ մասը շահագործելով «իր»

իւր գյուղատնտեսութեան մեջ հսկայական քանակութեամբ ճորտատիրական, ֆեոդալական մնացորդներ պահած ագրարային Ռուսաստանի ընդհարումն ազատ դարգացող ֆերմերական Ամերիկայի հետ հասցրեց այժմ բանին, վոր ռուսական գյուղատնտեսութեանը կրիզիսի հետեանքով, վոչ միայն առաջ չլքեցաւ, այլև հարկադրված եր յետ մահանջել, վերականգնելով տնտեսաւարութեան միջնոքութեան ճորտատիրական մի շարք մեթոդները: **Տնտեսաւարութեան** ճորտատիրական յեղանակներն վերականգնումը ճշնոդ ազդեցութիւն ունեցաւ գյուղատնտեսութեան, հատկապես գյուղացիական տնտեսութեան, զարգացման վրա և առաջ բերեց մասսայական աղքատացում ու քայքայում:

Իսկ այն դեպքերում, յերբ գյուղացիութեան առանձին միջնախաւերը—կապիտալիստական վերնաշերտը—փորձում էր իրենց զարգացումով կալվածատիրական տնտեսութեանը առաջ ընկնել, այն ժամանակ նրանց գլխին իջնում եր Ալեքսանդր III կոնսերուեֆորմներն արգելակող մամուլը:

Այսպիսով տեսնում ենք, վոր 1861 թ. ռեֆորմը փակելով ագրարային եւոլյուցիայի ամերիկական տիպի ճանապարհը, պատմական առաջին ստուգման ժամանակ, ինչպիսին եր 80-ական թվականներն կրիզիսը, ցույց տվեց, վոր այդ ռեֆորմն ըստ եւոլյուցիան նաև պրոուսական ուղիի, այսինքն՝ նաև կալվածատիրոջ համար հաջող զարգացման պայմաններ չեր ապահովել:

ՀԵՏՈՒՆՖՈՐՄՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Վոչ պակաս համոզիչ կերպով յերևան յեկաւ այսպես կոչված «գյուղացիական ռեֆորմի» ուղի հարթելու անբավարարութիւնը նաև հետոնեֆորմյան արդյունաբերութեան զարգացման համար: Ագրարային եւոլյուցիայի ամերիկական տիպը կապիտալիզմի զարգացման այնպիսի ուղի չէ, վոր ամենից մեծ չափով արդյունաբերութեան համար «առաջնորդող դեր» է ապահովում, վորովհետև այդ ուղին արդյունաբերական—կապիտալիստական կուտակումը չի սահմանափակում վոչ հողային բացարձակ բարձր տեսնալով, վոչ եւ արդյունաբերութեան շահույթի նորմայի համեմատութեամբ առևտրական շահույթի ավելի բարձր նորմայով: Յեւ վ յետ Անգլիայում և Պրուսիայում, խոշոր մոնոպոլիստական հողատիրութեան յերկրներում, մենք այնուամենայնիւ տեսնում ենք, վոր խոշոր արդյունաբերութեան համար այնտեղ եւ «առաջ-

նորդող դեր» ապահովված է, ապա դա բացատրվում է այդ յերկրների զարգացման առանձնահատուկ պատմական պայմաններով:

Անգլիայում խոշոր արդյունաբերութեան առաջնորդող դերն ապահովված եր վոչ այնքան ներքին, տեղական կուտակումով, վորքան դադուեցների դարավոր մոնոպոլիզացիայի շահագործումով և եքսպորտի ցիւլիսով: Գերմանիայում եւ խոշոր արդյունաբերութեան արագ աճումը և ղեկավար դրութիւնը դարձյալ միայն մասնակիորեն տեղական կուտակումով եր ապահովված, իսկ գլխաւորապես այն հինգ միլիարդ կոնտրիբուցիայով, վոր Ֆրանսիան վճարեց 1870 թ. Ֆրանս-պրուսական պատերազմից հետո: Ահա ինչու Գերմանիայի արդյունաբերական զարգացման իսկական վերելքը XIX դարի վերջին քառորդում է կատարվում, իսկ Գերմանիայի խոշոր ինդուստրիայի բոլոր զարգացումն իր հերթին պրուսական յունկերի համար ապահովում է գյուղատնտեսական պրոդուկցիայի մասսայական սթաուող հանձինս խիստ աճած քաղաքային բնակչութեան: Սրանով եւ բացատրվում է XIX դարի վերջում Պրուսիայի գյուղատնտեսութեան մեջ կապիտալիզմի զարգացման արագ թափը:

Բոլորովին հակառակ պատկեր ենք տեսնում Ռուսաստանում, վորտեղ հետոնեֆորմյան շրջանում արդյունաբերութեան համար վոչ միայն «առաջնորդող» դեր չեր ապահովված, այլ, ընդհակառակը, արդյունաբերութիւնը քաշ եր դալիս ֆեոդալական հողատիրութեան, ճորտատեր—կալվածատիրոջ յետևից: Այդպես, որինակ, ռեֆորմից հետո տեքստիլ արդյունաբերութիւնն իր զարգացման թափը նշանաւոր չափով արագացնելու փոխարեն, տեղական դեպրեսիայի շրջանը մտաւ: Այդ դեպրեսիան առաջ յեկաւ, նախ՝ այն բանի շնորհիւ, վոր ռեֆորմը ներքին շուկայի ստրուկտուրայում արագ, վճռական փոփոխութիւններ չստեղծեց, յերկրորդ՝ այն բանի շնորհիւ, վոր մեծ քանակութեամբ անգլիական բամբակե գործվածքներ ներմուծվեցին Ռուսաստան: Դրանց ներմուծումը՝ հակառակ ցարական տնտեսական քաղաքականութեան պրոտեկցիոնիստական արմատութեան՝ պայմանաւորված եր հացահատիկի արտահանութեան շահերով: Առևտրական կապիտալը ձգտում եր անգլիական հիման չթով ներքին նահանգները հեղեղելով, գյուղացիական եկոնոմիկայի նաւաւալ—տնտեսական թաղանթը պատռել, վորպեսզի այնտեղից ավելի մեծ չափով ապրանքային հացահատիկ դուրս բերի: Ինքնակալութեանը,

վորն սկսել էր իր առևտրական ակտիվ բալանսը կառուցել հա-
ցահատիկի արտահանութեան վրա, ամեն միջոցով աջակցում էր
այդ «ապրանքային ինտերվենցիային»:

Դրութեանն ալիքի լավ չեր նաև ծանր արդյունաբերութեան
մեջ.— դրա զարգացումը նույնպէս յենթարկված էր կալվածա-
տերերի շահերին, հացահատիկի արտահանութեան շահերին: Ար-
տադրութեան միջոցների արտադրութեան փոխարեն—տեղական
արդյունաբերութեան արդյունաբերութեան և գյուղատնտեսական մե-
քենաշինութեան համար մեքենային սարքավորման արտադրութեան
— խոշոր արդյունաբերութեան զարգացումը յենթարկված էր յեր-
կաթուղային շինարարութեան շահերին, իսկ ռուսական յերկաթու-
ղային ցանցը լայնացվում էր ելի հացահատիկի արտահանութեան
շահերից յենթելով և ստրատեգիական նպատակներով, ընդ վորում
70—80—ական թվականներում գերելիս էին առաջինի շահերը:

80—ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԿՐԻՉԻՍԸ

Ռուսական հետեֆորմիան արդյունաբերութեան ստորադաս-
ւորութեան, հատկապէս ակնառու յերկման յեկավ 80—ական թվա-
կանների արդյունաբերական կրիզիսի եպիսոյոյ: Մինչդեռ արեւ-
մտայեւրոպական յերկրներում արդյունաբերական կրիզիսը զարկ
տվեց, վոր կապիտալիստական եկոնոմիկայի*) վճռական տեխ-
նիկական և տնտեսական վերակազմութեան կատարվի, Ռուսաս-
տանում չափադանց հիվանդադին և տեական բնույթ ստացալ այն:
Ռուսական արդյունաբերութեանը կուտակման բալանան աւելի
տեղական աղբյուրներ չունէր, վորպէսզի վերակազմվեր և արեւ-
մտայեւրոպական արդյունաբերութեան հետ համընթաց շարժվեր,
այդ պատճառով նա չկարողացաւ զիմանալ արեւմտաւրոպական և
ամերիկական ֆինանսական կապիտալի ճնշմանը և հարկադրված
յեղալ նահանջել:

Նահանջն արտահայտվեց յերկու ձևով՝ հին պրոտեկցիոնիս-
տական սխտեմի վերականգնումով և ռուսական արդյունաբերու-
թեան մեջ ճանապարհ բանալով ոտարյերկրյա կապիտալի առաջ,
վորը 90—ական թվականներում լայն հոսանքով Ռուսաստան թափ-
վեց: Բայց այդպիսի տնտեսական քաղաքականութեանը թեև ող-

*) 80—ական թվականների արդյունաբերական կրիզիսը հանդիսանում էր
ֆինանսական կապիտալի սխտեմի կազմվելու յեկանը:

նեց, վոր ռուսական արդյունաբերութեանը կրիզիսից դուրս գա և
90—ական թվականների յերկրորդ կիսում՝ իր զարգացման բուն
վերելքին հասնի, բայց այնուամենայնիվ չլուծեց հիմնական պրոբ-
լեմը—խոշոր արդյունաբերութեան ներքին շուկայի պրոբլեմը:
Ռուսաստանի կապիտալիստական զարգացման այս ամենադժուր
պրոբլեմի արմատական լուծումը հնարավոր էր միայն այն ժամա-
նակ, յերբ աղբարային և վոլյուցիայի ամերիկական տիպը վճռա-
կան հաղթանակ տաներ պրոլետական տիպի վրա: Բայց այդ հաղ-
թանակը միայն պրոլետարիատի գլխավորած բուրժուա-գյուղա-
յիական հեղափոխութեանը կարող էր ապահովել:

ԹԵՄԱՅԻ ՊԼԱՆԸ .

Նյութի ինքնուրույն մշակման համար պետք է գեկավարվել
հետեյալ պլանով:

I. Ճորտատիրական տնտեսութեան բայքայումը XIX դարի
առաջին կիսում:

1) Ռուսաստանում արդյունաբերական կապիտալիզմի առաջա-
նալու պայմանները և զարգացման ընդհանուր ընթացքը:

2) Ներքին և արտաքին առևտրի զարգացումը և բնույթը:

3) Կապիտալիզմի զարգացման աղղեցութեանը ճորտատիրա-
կան եկոնոմիկայի—գյուղատնտեսութեան և արդյունաբերութեան
վրա:

4) Ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման հիմնական ե-
տապները և ձևերը XIX դարի առաջին կիսում:

5) Դասակարգերի հարաբերակցութեանը և դասակարգային
պայքարը ճորտատիրական տնտեսութեան քայքայման պայմաննե-
րում:

II. Ռեֆորմի նախադրյալները .

1) Ռուսաստանի տնտեսական դրութեանը և դասակարգային
ուժերի դասավորութեանը 50—ական թվականներում:

2) Գյուղացիական շարժումը 50—ական թվականներում և նրա
աղղեցութեանը դասակարգերի հարաբերութեան վրա ռեֆորմի նա-
խորդալին:

3) Ղրիմի պատերազմը և նրա անհաջողութեան աղղեցու-
թեանը ռեֆորմի նախադրատման վրա:

4) Կարվածատերերի զանազան խմբակների և առևտրա-արդյունաբերական բուրժուազիայի վերաբերմունքը դեպի **ռեֆորմը** :

5) Ինքնակալության վերաբերմունքը դեպի **ռեֆորմը** :

III. Ռեֆորմի ընթացքը և բովանդակությունը .

1) Ռեֆորմի ընդհանուր ընթացքը. — Նահանգական կոմիտեներ, խմբագրական հանձնաժողովներ և զլխավոր կոմիտե :

2) Կարվածատերերի զանազան խմբակների պայքարը **ռեֆորմի** շուրջը :

3) Արդյունաբերական և առևտրական բուրժուազիայի դերը **ռեֆորմի** կենսագործման ժամանակ :

4) «1861 թ. փետրվարի 19-ի որենսդրության» հիմնական մոմենտները :

IV. Ռեֆորմի հետևանքները .

1) Կարվածատիրական ինչ խմբի շահերի համար կենսագործվեց **ռեֆորմը** :

2) Ռեֆորմի անմիջական հետևանքները գյուղացիության համար և նրա վերաբերմունքը դեպի **ռեֆորմը** :

3) Ռեֆորմի քաղաքական վերնաշենքերը՝ զեմստվային և դատական **ռեֆորմները** :

V. Հետադարձյան գյուղատնտեսությունը .

1) Կապիտալիզմի զարգացումը գյուղատնտեսության մեջ **ռեֆորմից** հետո :

2) Կարվածատիրական և գյուղացիական տնտեսությունների փոխհարաբերությունները **ռեֆորմից** հետո :

3) Ագրարային կրիզիսի պատճառը և դրա կապը համաշխարհային կրիզիսի հետ :

4) 80-ական թվականների ագրարային կրիզիսի ազդեցությունը կարվածատիրական և գյուղացիական տնտեսությունների վրա :

5) Կառավարության տնտեսական և քաղաքական միջոցառումներն ագրարային կրիզիսի կապակցությամբ :

VI. Հետադարձյան արդյունաբերությունը .

1) Ռեֆորմի ազդեցությունը ներքին շուկայի ստրուկտուրայի վրա .

ա) ներքին շուկայի կազմվելն արդյունագործող արդյունաբերության արդյունաբերական համար .

բ) բանվորական ուժի շուկան և արդյունաբերական պրոլետարիատի ստեղծման պրոցեսը :

2) Արդյունաբերության զանազան ճյուղերի զարգացումը **ռեֆորմից** հետո :

3) 80-ական թվականների արդյունաբերական կրիզիսը, դրա պատճառները, ընթացքը և հետևանքները :

4) Կառավարության տնտեսական քաղաքականությունն արդյունաբերական կրիզի կապակցությամբ :

VII. Ինֆանկլություն սոցիալական բնույթը **ռեֆորմից** հետո .

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հիմնական (պարտադիր) . 1) М. Н. Покровский — Русская история с древнейших времен, т. IV, гл. «Социальная политика Николая I», стр. 15—30 (по изд. 1925 г.); «Кризис барщинного хозяйства», стр. 45—62; гл. «19 февраля», стр. 93—97.

2) М. Н. Покровский — Очерки истории русской культуры, ч. I, гл. «Промышленный капитализм», до стр. 121.

3) М. Н. Покровский — Русская история в самом сжатом очерке ч. I и II, гл. «Крепостническое государство», стр. 101—110 (по изд. Гиза, 1922 г.).

4) Մ. Պալլոպսկի — Ռուսաց պատմություն (համառոտ ուրվագիծ) Ա. և Բ. մաս, Պետհրատ, 1926 թ., «Ճորտատիրական պետություն» գլուխը :

5) Н. Ванаг и С. Томсинский — Экономическое развитие России, хрестоматия, т. I, изд. 3, 1698 г. отдел I «Крестьянская реформа» стр. 25—27 (статья Лосицкого); стр. 30—38 (статья Ленина «По поводу юбилея»; стр. 38—43 (статистические таблицы), отдел II, стр. 64—70 (статья Балабанова). 82—88 (статья Балабанова и Туган Барановского); стр. 95—97 (таб-

лица). Отдел III: стр. 100—118 (статья Гайстера); стр. 118—127 (статья Ленина); стр. 139—143 (статья Чернышева), стр. 153—158 (таблица). Отдел IV стр. 161—163 (Протекционизм).

5) Ленин, т. IX, статья «Аграрная программа социал-демократии в русской революции 1905—1907 г. г.», гл. 1, § 5—«Два типа буржуазной аграрной эволюции», стр. 443—446 (по изд. 1925 г.).

Իրացուցիչ (վնչ պարտադիր) . 1) М. Н. Покровский—Крестьянская реформа, изд. 1926 г.

2) М. Н. Покровский—Чернышевский и крестьянское движение конца 50-х годов, статья в журнале «Историк-марксист», № 10.

3) Гайстер—Сельское хозяйство капиталистической России, ч. I. изд. Комакадемии, 1928 г.

4) П. Лященко—История русского народного хозяйства, гл. гл. XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII:

5) Ленин—т. XI, ч. II, статьи: «Пятидесятилетие падения крепостного права», «Крестьянская реформа и пролетарско-крестьянская революция». I изд.

Ե) Н. Карпов и М. Марнынов—История классовой борьбы в России, Хрестоматия, т. III, ч. 2, гл. IV, «Положение 19 февраля 1861 г.».

Պարտադիր գրականության մեջ, բացի վերևը նշված հայերեն գրքերից, նկատի պետք է ունենալ նաև հետևյալ քրեատոմատիան .

1) Կ. Ղազարյան.—Ռուսաստանի դասակարգային պայքարի պատմություն, պրակ Ա. (1861 թ. ունիորմին վերաբերող կտորները) :

ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՅՈՒՅՄՈՒՆՔՆԵՐ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆ ՄՇԱԿՄԱՆ ԱՌԹԻՎ .

Այս թեմայի մշակումը մի քիչ բարդանում է, վերոմշակու համարակա գրականություն չկա: Այս նկատառումով թեմայի «ներածությունը» ընդարձակված է և ուսումնա-սովորողական բաժնում բերված են մի շարք կտորներ զանազան փաստաթղթերից և պատմական աշխատություններից: Այդ կտորները հեռակայողին կողմնակա հասկանալ մի շարք հարցեր, վոր հանձնարարված պարտադիր գրականության մեջ բավականաչափ լրիվ մշակված չեն:

Պլանի I հատվածի վերաբերյալ.—Ճորտատիրական տնտեսության փայտյունը XIX դարի առաջին կիսում .

Այս հատվածը մշակելիս՝ առաջին հերթին պետք է պարզել կապիտալիզմի զարգացման պայմանները և ընթացքը Ռուսաստանում և դրա ազդեցությունը ճորտատիրական տնտեսության վրա: Այս պրոբլեմը բավականաչափ լրիվ պարզելու համար հարկավոր է մի կողմից՝ պարզել ուսումնական կապիտալիզմի զարգացման և ճորտատիրական տնտեսության քայքայման պրոցեսի կախումը յեվրոպական կապիտալիզմի զարգացման ընդհանուր ընթացքից և մյուս կողմից՝ ճորտատիրական տնտեսության քայքայման տեղական, ազգային պատճառները:

Հատուկ ուշադրություն պետք է դարձնել ճորտատիրության և զարգացող ուսումնական կապիտալիզմի պայքարի վրա և այն ազդեցության վրա, վոր այդ պայքարն ունենում էր դասակարգային պայքարի վրա:

Այս հատվածի մշակման համար հեռակայողը համապատասխան նյութ կգտնի Պակրովսկու մատնանշված աշխատություններում.—«Նիկոլայ I սոցիալական քաղաքականությունը» գլուխում և «Կոստյին տնտեսության կրիզիսը» գլխի առաջին կիսում, էջ 45—52 («Русская история с древнейших времен») և «Արդյունաբերական կապիտալիզմ» գլխում, առաջին կեսը, մինչև 104 էջը («Очерки по истории русской культуры») Այս հատվածի մշակման ժամանակ պետք է ուղտադրվել այն նյութը, վոր տպված է նախորդ «Դեկարրիսմանը» դասախոսություն մեջ և վերաբերում է Ռուսաստանի XIX դարի առաջին քսուորդի տնտեսական զարգացման պատմությանը:

Պլանի II հատվածի վերաբերյալ.—Ռեֆորմի նախադրյալները .

Այս հատվածի հիմնական խնդիրն է պարզել դասակարգային ուժերի հարաբերակցությունը 50-ական թվականներում և դրանց փոփոխությունը Նիկոլայ I կառավարության քաղաքական կուրսի խորտակման և գյուղացիական շարժման աճման ազդեցության տակ:

Մեայն պարզելով դասակարգային պայքարի դինամիկան 50—60-ական թվականներում, կարելի յե հասկանալ, թե ինչու ինքնակալությունը հաջողվեց ունիորմով կանխել հեղափոխությունը:

Այս հարցերի մշակման համար հեռակայողը նյութ կդռնի մասամբ մատնանշված դերականության մեջ (Պատկերովսկոս հիշված աշխատությունների «Փետրվարի 19-ը» և «Արդյունաբերական կոպիտարիզմը» դլուխներում), մասամբ ել ուսումնա-ոժանդակ նյութում :

Պետք է նկատել ունենալ, ի՞նչ կալվածատերերի դանազան խումբակներին դերձին մերաբերող հարցը (այս հատվածի 4-րդ կետը) բավական լրիվ լուսաբանված և Պակրոփակու աշխատություններին նշված գլուխներում, իսկ 2-րդ կետի («Գյուղացիական շարժումը 50-ական թվականներում») և այն հարցի մշակման համար, թե ինչպես եր վերաբերվում ատետրա-արդյունաբերական բուրժուազիան դեպի ունեցումը, հետևյալովը հարկավորը կդառնի գլխավորապես ուսումնա-ոժանդակ նյութում։ 2-րդ կետի համար՝ Պակրոփակու հոդվածի մի կտորը, բուրժուազիայի դերքի հարցի վերաբերյալ—հերքինի դերքից մի կտոր, մեր կրում է «Բուրժուազիան և ունեցումը» մեքնագիրը։

4-րդ կետի մշակման ժամանակ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել ազնվականության զանազան խմբակների դիրքին դեպի ռեֆորմը ըստ նրանց անտեսության տիպի և ռայոնի սոցիալորման:

Իսկ ինչ մերարերում ե ներածության մեջ առաջադրված այն հարցին, թե ինչո՞ւ հենց միջին ազնվականությունը համակենտ-
թյուն ուներ հեղեմոնի դեր խաղալու ազնվականություն հ բուր-
ժուազիայի նշված բլոկում, դրա լուծման համար մասամբ նյութ
ե տալիս նախորդ «դեկարրիստներ» դասախոսությունը:

Պլանի III հատվածի վերաբերյալ.—Ռեֆորմի ընթացքը և բովանդակությունը :

Այս հատմամբ, իհարկե, հիմնական խնդիրն այն է, վոր մեծագուշն ամբողջականությամբ պարզվի ուեֆորմի բովանդա-
կությունը: Այս խնդիրը պետք է լուծել Լենինի առաջադրած սը-
րբերմի շրջանակում, վոր վերաբերում է «բուրժուական ազդա-
րային եվոլյուցիայի յերկու տիպին»: Բայց այս սրբրեմը բովա-
նանաչափ լրիվ կերպով պարզվու համար անհրաժեշտ է պարզել
ուեֆորմի ընդհանուր ընթացքը—նրա նախապատրաստումը և ի-
րականացումը, նույնպես և դասակարգերի պայքարը ուեֆորմի
շուրջը: Ամեն մի հարցի մշակման ժամանակ հարկավոր է ուշա-
դուրեթյուն դարձնել հետևվյալ հարցերին. ա) ի՞նչ դիրք է յին

բռնում արդևականության դանազան խմբակները ունիորմի և ա-
խաղիծը մշակելիս (դարձյալ նրանց տնտեսության տիպի և տե-
ղալորման հետ կապված) . բ) ինչո՞ւ արդյունաբերական բուր-
ժուազիան ակտիվ մասնակցություն չունեն արդյունաբերին , վոր
տեղի ունեն անփորմի նախադժերի ճննության և իրացման ժամա-
նակ . գ) կալվածատիրական վորժ Երազիւրն եր ամենից ամելի լը-
րիվ արտացոլում իր մեջ արդյունաբերական կապիտալի շահերը ,
և վերջապես դ) դյուղացիական շարժման ընթացքին ծանոթանա-
լու հիման վրա պարզել , թե ինչո՞ւ դյուղացիական հեղափոխու-
թյան չսերաճեց ալդ շարժումը :

Այս հարցերի մշակման համար հեռակայողը նյութ կդառնի Պակրովսկու մատնանշված աշխատություններում 1-ին և 2-րդ կետերի վերաբերմամբ («Փետրվարի 19-ը» և «Արդյունաբերական կապիտալիզմ» գլուխներում)։ 3-րդ կետի վերաբերմամբ հարկա-վորը տալիս է ուսումնա-ոժանդակ նյութը (արդեն վերևը հիշված «Բուրժուազիան և ռեֆորմը» կտորը, վոր բերված է Բերլինի զրքից), 4-րդ կետի համար նյութ են տալիս Պակրովսկու զրքե-րի մատնանշված գլուխները։

Ինչ վերաբերում է ռեֆորմի բովանդակության գնահատու-
թյան հարցին ագրարային եվոլյուցիայի յերկու ուղիի մասին,
լենինի տված թեորիայի տեսակետից, այլ լուսաբանված է նե-
րածուծյան մեջ, նույնպես է գրականության ցուցակում մատնա-
նշված Լենինի «Ս-դ. ագրարային ծրագիրը» աշխատության «Ադ-
րարային եվոլյուցիայի յերկու տիպ» գլխում (Լենին, Աշխ. ժող.
հ. IX, I հրատ. ուսեերեն) :

Պլանի IV հաստիքի վերաբերյալ — ռեֆորմի հետևանքները .

Այս հատվածում առաջին հերթին հարկավոր է հաստատել, թե փաստապես կարվածատերերի վր'ը խմբի շահերի համար իրա-
դրծվեց ոեֆորմը: Այս հարցն անհրաժեշտ է լուծել, վորպեսզի
կարելի լինի հաստատել, քե ազնվականության զանազան խմբերն
ի՛նչ չափով կարողացան ապահովել կապիտալիստական (պրուսա-
կան) ուղիով զարգանալու պայմաններ իրենց տնտեսության հա-
մար:

Յեւրկը ուղե ավելի կարեւոր, բայց անմիջականորեն առաջինի հետ կապված խնդիրն այն է, վոր պարզվի այն հարցը, թե ինչ

պայմանների մեջ գրվեց գյուղացիական տնտեսութիւնը ռեֆորմի շնորհիւ: Այստեղ անհրաժեշտ է հաստատել գյուղացիական հողաբաժինների չափերը, փրկանքի պայմանները և նորմերը (չափերը), կտորտանքի բնույթն ու չափը և այլ մոմենտներ, վորոնցով վորոշվեց գյուղացիական տնտեսութեան դարգացումը: Այս հարցերի համար (1-ին և 2-րդ կետը) նշուեց են տալիս Պակիւս մատնանշված գրքերի «Փետրվարի 19-ը» և «Արդյունաբերական կապիտալիզմ» գլուխները, նույնպէս և Վանագի ու Տոմսինսկու քրեստոմատիայի առաջին բաժինը:

Հանձնարարվում է հատուկ ուշադրութիւն դարձնել Լենինի «Հորելյանի առթիւ» հոդվածին (գետեղված է Վանագի և Տոմսինսկու քրեստոմատիայում): Այդ հոդվածում Լենինն պարզեց կերպով բնութագրում է ռեֆորմի դասակարգային էությունը, լուսարանում է այն հարցը, թե ինչո՞ւ կալվածատերերին հաջողվեց ռեֆորմի միջոցով կանխել հեղափոխութիւնը, չնայած գյուղացիական շարժման նոր վերելքին, և վերջապէս բացատրում է 60—70-ական թվականների նարոդնիկութեան դասակարգային բուժանդակութեան կապը ռեֆորմի հետեւանքների հետ:

Ինչքան վոր ռեֆորմը վորոշ չափով «ուղի մաքրեց» կապիտալիզմի համար սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների ասպարիզում, ապա նա պետք է վորոշ փոփոխութիւններ յերեւան բեր նաեւ քաղաքական վերնաշէնքում: Այս հատվածի վերջին կետի մշակումը կողմի պարզել, թե ինքնակալութիւնն ինչպիսի փոփոխութիւններ մտցրեց պետութեան քաղաքական կառուցվածքում և վորոշել գեմատային ու դատական ռեֆորմի դասարկարգային բնույթը: Այս կետի համար նշուեց է ծառայելու Պակիւս մատնանշված «Ռուսաց պատմութեան» (համառոտ ուրվագծի) «Ճորտատիրական պետութիւն» գլխի մասը:

Պլանի V հատվածի վերաբերյալ.—Հետաքննարկման գյուղատնտեսութիւնը.

Այս հատվածի մշակումը պետք է հաստատի, թե ի՞նչպէս ընթացավ կապիտալիզմի զարգացումը գյուղատնտեսութեան մեջ ռեֆորմից հետո, ի՞նչ չափով ռեֆորմը գյուղատնտեսութեան պրոսական ուղիով հաջող դարգանալու համար պայմաններ ապահովեց:

Այս հարցերի լուսարանման համար անհրաժեշտ է պարզել յերկու բան. նախ՝ ի՞նչպէս եր ընթանում կալվածատիրական տըն-

տնտեսութիւնների կապիտալիզացիան: Այստեղ հարկաւոր է ուշադրութիւն դարձնել. 1) կալվածատիրական տնտեսութիւնների կապիտալիզացիայի ձեւի և թափի վրա ըստ նրանց չափի, տիպի և տեղադրութեան, 2) տնտեսաւարութեան կապիտալիզացիան ժեթոնների հարաբերակցութիւնը միջկապիտալիստականների հետ (որինակ՝ աշխատավճարի դերը և այլն):

Յերկրորդ՝ ի՞նչպէս եր ընթանում կապիտալիզմի զարգացումը գյուղացիական տնտեսութեան մեջ: Այստեղ անհրաժեշտ է վորոշել գյուղացիական մասսայից դատվող կապիտալիստական խումբերի (առետրա-վաշխատական, արտադրական կամ խառը խումբեր) քանակը և թափը, գյուղացիութեան շերտաւորման պրոցեսը. գյուղացիական տնտեսութիւնների մեծամասնութեան տնտեսական տիպը: Այս բոլոր հարցերի մշակումը հատկապէս կարեւոր է ագրարային կրիզիսն ուսումնասիրելիս:

Իբրեւ ուսումնական նշուեց պետք է ողտագործել Պակիւս մատնանշված աշխատութիւնների հետեւյալ գլուխները՝ «Փետրվարի 19-ը» և «Արդյունաբերական կապիտալիզմ», ապա Վանագի և Տոմսինսկու քրեստոմատիայի յերբորդ բաժինը և Լենինի մատնանշված հոդվածները:

Պլանի VI հատվածի վերաբերյալ.—Հետաքննարկման արդյունաբերութիւնը.

Վերելը մատնանշված է, թե ի՞նչ հսկայական արդէւքներ պետք է հաղթահարեր կապիտալիստական արդյունաբերութիւնն իր գարդացման համար: Այս հատվածի խնդրն է պարզել, թե ի՞նչ չափով ռեֆորմը վերացրեց այդ արգելքները և ի՞նչ չափով խոչընդոտ կապիտալիստական արդյունաբերութեան համար «առաջնորդող դեր» ապահովեց յերկրի եկոմսիկայում:

Այս հարցերի լուծման համար հարկաւոր է հաստատել, ա) ի՞նչ չափով էյին կապված արդյունաբերութեան գանազան ճյուղերը ներքին շուկայի հետ, բ) ի՞նչ չափով եր կողմնորոշվում խոչընդոտ արդյունաբերութիւնն սպասարկելու արդյունաբերութեան մյուս ճյուղերը և գյուղատնտեսական արտադրութեանը:

Հատկապէս հարկաւոր է վորոշել տեղական, աղդային պատճառներէ արդեցութիւնն արդյունաբերական դեպրեսիայի ընդհանրէ արդեցութիւնն արդյունաբերական միջոցառութիւնների էությունը թաքքէ վրա և կառավարական միջոցառութիւնների էությունը դեպրեսիայի դեմ մղած պայքարում:

Պլանի VII հատվածի վերաբերյալ.—ինքնակալության ան-
ցիալական բնույթը ռեֆորմից հետո.

Քանի վոր ռեֆորմը մեծ փոփոխություններ առաջ բերեց
յերկրի սոցիալ-տնտեսական և իրավական հարաբերություննե-
րում, անհրաժեշտ է պարզել, թե արդյո՞ք փոխվե՞ց նաև ինքնա-
կալության անցիալական բնույթը, այսինքն՝ արդյո՞ք ինքնակա-
լությունն առաջվա նման ճորտատիրական, միջնադարյան, բա-
ցարձակ միապետությունն է մնաց, թե եվոլյուցիոն կատարեց բուր-
ժուական միապետության կողմը: Այս հարցին պատասխանելու հա-
մար պետք է մշակել Լենինի «Հորեկյանի առթիվ» հոդվածը՝ Վա-
նագի և Տոմսինսկու քրեստոմատիայում, էջ 30—38:

Լրացուցիչ ցուցումներ այն հեռակայողների համար, վերոնի-
կցանկանան այս բեման ավելի խորը մշակել:

Պլանի I հատվածը մշակելիս՝ հարկավոր է ոգտագործել Ռոժ-
կովի «Экономическое развитие России в первой половине XIX
в.» հոդվածը, վոր ղետեղված է «История России» գրքի I հատո-
րում, էջ 138—168, «Գրանատի» հրատ. «Очерки аграрной эволю-
ции России» գրքի I հատորի IV գլուխը՝ «Начало предприни-
мательства в сельском хозяйстве»

II հատվածը մշակելիս՝ հարկավոր է ոգտագործել Պակրո-
վսկու «Крестьянское движение» հոդվածը, վոր տպագրված է
«Историк Марксист» ժուրնալի № 10 և Պակրովսկու «Крестья-
нская реформа» գրքի առաջին յերեք գլուխը:

III և IV հատվածը մշակելիս՝ հարկավոր է ոգտագործել
Կարպովի և Մարտինովի քրեստոմատիայի III հ., II մ., «Поло-
жение 19 февраля 1861 года» գլուխը և Լյաշենկոյի «История
русского народного хозяйства» գրքի XIII գլուխը:

V հատվածը մշակելիս՝ հարկավոր է ոգտագործել Գալստե-
րի «Сельское хозяйство кап. России» գրքի I գլուխը:

VI հատվածի մշակման համար Լյաշենկոյի վերևը հիշված
գրքի XVII գլուխը:

VII հատվածի և ամբողջ թեմայի մշակման համար Լենինի
հոդվածը (հատոր XI, մաս 2-րդ, I հրատ.) և Крестьянская ре-
форма и пролетарская—крестьянская революция» նույն հա-
տորում:

Առաջադրություն գրավոր աշխատանքի համար.

Հետեվյալ պլանով հետակայողը պետք է գրավոր աշխատանք
ձերկայացնի գրախոսականի համար:

1) Ի՞նչ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատճառներ ա-
ռաջ բերեցին ռեֆորմը:

2) Ի՞նչ դասակարգեր եյին պայքարում ռեֆորմի շուրջը և
ինչո՞ւ ինքնակալությանը հաջողվեց ռեֆորմով վանխել հեղափո-
խությունը:

3) Ի՞նչ աղղեցություն ունեցավ ռեֆորմը կապիտալիզմի
գարդացման վրա յերկրում:

4) Վորոշե՞ց արդյոք ռեֆորմը վերջնականապես ազդարային
եվոլյուցիայի տիպը Ռուսաստանում:

Ս. ՄԻԼՄԱՆ:

ՌԻՍՈՒՄՆԱ-ՈՓԱՆԴԱԿ ՆՅՈՒԹ

ԳԼԱՆԻ I ՀԱՏՎԱԾԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԱՌԵՎՏՈՒՐԸ

Արտահանութիւնը Ներմուծումը (Կազար ուղղութիւններով)	
1801—1805	75108 52765
1806—1808	43169 31819
1812—1815	61986 39106
1816—1820	91712 70049
1821—1825	81372 72250
1831—1835	94319 80999
1836—1840	118435 101096
1841—1845	132323 119864
1846—1850	151757 131522
1851—1855	133173 129962
1856—1860	225594 205866

Չնայած արտահանութեան և ներմուծման չափերի նշանաւոր տատանումներին, հատկապէս XIX դարի առաջին յերկու տասնամյակում, այս թվերն ամբողջութեամբ առած վկայում են արտաքին առևտրի անընդ, իսկ նշանաւոր աճումը ռեֆորմին նախորդող եպոխտում.—արտահանութիւնը շատացավ ավելի քան 3 անգամ, իսկ ներմուծումը—համարյա 4 անգամ:

(«Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», под ред. В. И. Покровского):

Չորս գլխավոր հացահատիկի (ցորենի, հաճարի, դարու, վարսակի) արտահանութիւնն ըստ յետաձայնների 1824 թ. մինչև 1851 թ.—

Տ Ա Ր Ի Ն Ե Ր

Յեռամյա միջին Բոլոր տեսակ հացա-
արտահանու- հատիկների արտահա-
թիւնը նութեան արժեքը
(չետկերաներով) (արծաթ ուր.)

1824—1826	1136022 3971700
1827—1829	2451611 8240600
1830—1832	3749531 16622400
1833—1835	761600 3689000
1836—1838	2532531 10847000
1839—1841	2966467 16521000
1842—1844	2913731 13810510
1845—1847	6397000 38927400
1848—1850	3764984 18908000
1851	4409471 20963000

այսինքն՝ արտահանութիւնը համարյա քառապատկիւն է, իսկ արծաթեքը՝ գնների բարձրացման շնորհիւ, այն բանի շնորհիւ, վոր շատ թանկ ցորեն—կրուկա, ալյուր—եր արտահանված, աճեց ավելի քան 4-ինգ անգամ:

(Тегоборский—« О производительных силах России» ч. II):

Չորս ծովի նավահանգիստները յեկող արտահանման շնորհիւ ընդհանուր քանակութիւնը հետեւյալն է.

Նալիք գալիս էլին՝

	1802 թ.	1850 թ.
Բալտիկ ծովով	2768	3423
Սև և Ազովի ծովերով	706	2590
Սպիտակ ծովով	236	547
Կասպից ծովով	20	220

(Вознесенский—Экономическое развитие и классовая борьба в России XIX и XX в. в. т. I. стр. 74):

Արտահանութեան գլխավոր հողվածները XVIII դ. և XIX դարի առաջին կիսում (տոկոսներով).

	Արտահանութիւնը Ռուսաստանից			Ներմուծումը Թուրքիայից		
	1778—80 թ.թ.	1802—04 թ.թ.	1851—53 թ.թ.	1778—80 թ.թ.	1802—04 թ.թ.	1851—53 թ.թ.
Կենսամթերքներ	8 20 36	30 40 30				
Կիսաֆաբրիկատներ	63 66 58	19 23 50				
Պատրաստի գործվածքներ	20 10 21 ¹ / ₂	44 32 16				
Բյուր ապրանքներ	9 4 31 ¹ / ₂	7 5 4				

XIX դարում կրճատվում է պատրաստի գործվածքների (20-ից մինչև 21½%) և կիսաֆարերկատների (63-ից մինչև 58%) արտահանությունը, դրա փոխարեն ավելանում է կենսամթերքների արտահանությունը (8-ից մինչև 36%) :

Հացահատիկի արտահանությունն ընդհանուր եփապարտում.

Հացահատիկի արտահանության արժեքի հարաբերությունը գլխի Ռուսաստանի ամբողջ արտահանության արժեքը կազմում էր.

1821—1825 թ.թ.	. . .	8.4 %
1826—1830 » »	. . .	15,7 »
1831—1835 » »	. . .	15.4 »
1836—1840 » »	. . .	14,18 »
1841—1845 » »	. . .	16,4 »
1846—1850 » »	. . .	31,3 »
1851—1856 » »	. . .	29,7 »
1856—1860 » »	. . .	35,1 »

(«Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России», под ред. В. И. Покровского):

ՆԵՐՔԻՆ ԱՌԵՎՏՈՐ

Յուրաքանչյուր վայրում, կարելի չե ասել՝ յուրաքանչյուր գյուղում կային տոնավաճառներ: Դրանք միանման տարածված էին և Վելիկոռուսիայում և Բելոռուսիայում և Ուկրաինայում... Բացի տեղական տոնավաճառներից՝ կային համառուսական նշանակություն ունեցող տոնավաճառներ: Այդպիսի տոնավաճառներ էին՝ Նիժնի-Նովգորոդինը և Իրբիտինը Վելիկոռուսիայի և Սիբիրի համար, Տրոյեցկինը, Ուսպենսկինը, Պակրովսկինը և Կրեչենսկինը, Մարգարիտենինը— Արխանգելսկում: Նիժնի-Նովգորոդի տոնավաճառը XIX դարի առաջին կեսում Ռուսաստանի ժողովրդատնտեսական կյանքի համար հսկայական նշանակություն ուներ: Ապրանքների վաճառքի առևտրական պտույտները հետոյհետո մեծանում էին: Ապրանքներ բերելը նույնպես անընդհատ շարունակում էր: 1840—1850 թ. թ. տասնամյակում միջին հաշվով բերված էր 52.712 հազար ռուբլու ապրանք, իսկ վաճառված էր՝ 44.504 հազար ռուբլու: Պրիվոլժիեյի և Սիբիրի համար հսկայական տնտեսական նշանակություն ուներ Իրբիտի տոնավաճառը,

մյուր ծաղեկ էր դեռ 1643 թ.: Տոնավաճառ էյին բերվում ռուսական և յեվրոպական գործարանային շինվածքներ՝ բամբակի գործվածքներ, մահուդի, բրդի, կտավատի և կանեփի թելի հյուսվածքներ, կաշեղեն, մետաքսե հյուսվածքներ, արդուդարդի (գալանտերեյա) ապրանքներ, քիմիական արդյունքներ: Այդ ապրանքները նախանշվում էին Սիբիրի համար: Վերջինս էլ տոնավաճառ էր բերում սմեն տեսակ մուշտակեղեն, նույնպես և չմշակված կաշիներ: Տոնավաճառի պտույտները (обороты) անընդհատ աճում էին: 1841—1850 թ. թ. տասնամյակում բերված էր 23.300 հազար ռուբլու: Իրբիտի տոնավաճառը մուշտակեղենի գործվածքներով XIX դարի առաջին կեսում արդեն համաշխարհային նշանակություն ուներ, վորովհետև գնված մուշտակեղենի մեծադուրյն մասն ուղարկվում էր արտասահման, վորտեղ մշակվում էր, իսկ հետո արդեն մշակված ձևով առաջարկվում էր ռուս և յեվրոպական սպառողին: Խարկովի չորս տոնավաճառը մեծ նշանակություն ունեցին հարավի համար՝ Սլաբոտսկայա Ուկրաինայի, նավթյուն ունեցին հարավի համար՝ Սլաբոտսկայա Ուկրաինայի համար: Նովոռոսիայի, աջմինյա և ձախմինյա Ուկրաինայի համար: Գլխավոր տոնավաճառներն էին Կրեչենսկինը և Ուսպենսկինը: Այդ տոնավաճառներն էին դալիս Մոսկվայի վաճառականները, Նույնպես և Պոդոլսկի և Վոլինի նահանգի վաճառականները: Այդպիսի տոնավաճառները մեծաքանակ էր... Տրոյեցկի և Պակրովսկի տոնավաճառներն էին բերվում ռուսական, մասամբ էլ ոտարերկրյա գործվածքներ: 1822 թ. մաքսային տարիֆը մտցնելուց հետո՝ տոնավաճառները դարձան արդյունաբերական շրջաններում— Մոսկվայի, Վլադիմիրի և Կոստրոմայի նահանգներում— արտադրող ապրանքների վաճառքի կենտրոնները: Ոտարերկրյա ապրանքները կորցրին իրենց իշխող նշանակությունը, — դրանց դուրս և մղում ռուսական գործարանային արտադրությունը:

Խարկովի տոնավաճառների պտույտները հետևյալ պատկերն ունեն.

Ապրանքների բերելը

	1844 թ.	1850 թ.
Կրեչենսկի տոնավաճառ	11163315 ռ.	12191910 ռ.
Տրոյեցկի	768986 »	1601364 »
Ուսպենսկի	6039305 »	5370785 »
Պակրովսկի	2130312 »	3292289 »

Ապրանքների վաճառք

	1844 թ.	1850 թ.
Կրեշենսկի տոնավաճառ . . .	5785620 ռ.	7527684 ռ.
Տրոյիցկի » . . .	754751 »	1594425 »
Ուսպենսկի » . . .	201600 »	1976613 »
Պակրովսկի » . . .	984984 »	1581020 »

Ամբողջ հարավ-արևմտյան յերկրի համար մեծ նշանակու-
թյուն ունեն աշտպես կոչված կոնտրակտովյա տոնավաճառը
Կիյեվում գետովար ամսին: Այստեղ եյին հավաքվում բաժրող
հարավ-արևմտյան յերկրի կալավածատերերը և արդյունաբերող-
ները, և գործարքներ եյին կատարվում նմուշներով ու դրու-
թյուններով՝ պարտավորութուն ստանձնելով ապրանքները ներ-
կայացնել վորոշյալ ժամկետում: (Մեջբերումն արված է Վոգնե-
սենսկու քրեատմատիայից.— (Экономическое разв. и массо-
вая борьба в России XIX в. в т. I стр. 87--89

ԳՅՈՒՂ ԱՏՆՑԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԳՅՈՒՂԱՅԻՈՒԹՅԱՆ ՀՈՂԱԶՐԿՈՒՄԸ

Դարպասի մարդկանց*) Բանակի ամումն ազատագրումից առաջ

Ա. Դարպասի մարդկանց ընդհանուր թվի շարժումն ազա-
տագրումից առաջ.

Տարիներ	Դարպասի մարդկանց թիվը
1836	914529
1851	1035924
1858	1467378

Բ. Դարպասի մարդիկ գյուղացիներէ համեմատությամբ կալ-
մում եյին՝ ըստ 8-րդ դեվիզիայի— 4,14 տոկոս, ըստ 9-րդի—
4,79 տոկոս, ըստ 10-րդի— 6, 79 տոկոս: Բայց Նովոռուսիա-
յում, Մալարոսիայում և Կենտրոնական Սևաստոպոլսի նահանգներում
այդ տոկոսը նշանավոր չափով բարձր եր, աշտպես՝ որինակ՝

Խերսոնի նահանգում . . .	74 %
Կուրսկի » . . .	24 »
Խարկովի » . . .	24 »
Յեկատերինսկայի » . . .	21 »
Տավրիկյան » . . .	15 »
Վարոնսկի » . . .	15 »
Պոլտավի » . . .	14 »
Աբովի » . . .	14 »
Տամբովի » . . .	12 »
Չերնիգովի » . . .	11 »

Ծանոթություն: 1836—1858 թ. ընթացքում դարպասի մարդկանց քա-
նակը մեծացավ ավելի քան 60 տոկոսով (Վոդենեսկի, էջ 93):

*) Դարպասի մարդիկ (ДВОРОВЫЕ ЛЮДИ) եյին կալվում այն հորտերը,
վորոնց կալվածատերերը կտրում եյին հողից և իրենց մոտ զանազան ծառա-
յություններ կատարել տալիս: Նրանց հողերը իհարկե յուրացնում եյին կալվա-
ծատերերը: Մանոթ. Թարգմ.

	Կալվածատե- րերի հոգերը	Գյուղացիների հոգերը
8 վոչ. սևահողի XVIII-րդ դ. վերջում .	14	86
Նահանգներում XIX-րդ դ. կեսում .	—	—
6 սևահողի նա- XVI-րդ դ. վերջում .	18	72
հանգներում XIX-րդ դ. կեսում .	49	51

ՄԵՍՅԱԶՆԻԿՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՒՅԹԻ

ՀՈՂԱԶՐԿՈՒՄՆ ՈՒԿՐԱՅՆԱՅՈՒՄ

50

ՀՈՂԱԶՐԵՈՒՄԸ ՎՈՋ ՍԵՎԱՀԱՂԻ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

(Ի. Իգնատովիչի հոդվածը «Իսպորիկ-մարքսիստ» ժուրնալի № 3, 1927 թ.):

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

1807—1811 թ. թ. ԿՈՆՏԻՆԵՆՏԱԿ ԾՐՋԱՓԱԿՄԱՆ ՅԵՎ 1819 թ. ԶՐԻՏՐԵԴԵՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻՖԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Կոնտինենտալ շրջափակումը (բլոկադը), այսինքն՝ 1807 թ. Տիլզիտում Ալեքսանդր I Նապոլեոնի հետ կնքած պայմանագրի հիման վրա Ռուսաստանի մասնակցությունն Անգլիային առևտրաբաժանի բոլոր հայտարարելուն, գործող դարձ հանդիսացավ արդյունաբերության զարգացման համար մի շարք յեվրոպական յերկրներում, այդ թվում նաև Ռուսաստանում։ Այդ սխառմի դործողության ընթացքում մեզ մոտ ծագեցին շատ ձեռնարկություններ, հատկապես մահուլի, մետաքսի և բամբակեղենի արտադրության ասպարիզում։ Անգլիական գործվածքներ սպառող ներքին շուկան ռուսական ապրանքների պահանջը եր ներկայացնում, վորովհետև անգլիական ապրանքների ներմուծումը կրճատվեց։ Բացի դրանից հումուլթի արտահանությունն Անգլիա, վորոշ տեղերում նպաստեց կարվածատիրական տնտեսության ինդուստրացման կարվածաներում հիմնվում են շաքարի և ողի քաշելու գործարաններ։

Հետևյալ տվյալները կան գործարանների աճման մասին 1804, 1814 և 1825 թ. թ. ընթացքում.

Տարիներ	Գործարանների թիվը	Բուրր բանվորների թիվը	Այդ թվում վարձու բանվորներինը
1804	2423	95202	45625
1814	3731	169530	99762
1825	5261	210568	114515

Առաջին տասնամյակում գործարաններին թիվը շատացավ 1308, յերկրորդ տասնամյակի ընթացքում— 1530, իսկ նույն շրջաններում բանվորների թիվը— 74.228 և 41.038 մարդով, այսինքն՝ արտադրության աճումն առաջին տասնամյակում շատ ավելի նշանավոր եր, քան յերկրորդում։ Բացի դրանից, առաջին

տասնամյակում ազատ վարձու բանվորների թիվը շատացավ 54.137, իսկ յերկրորդում միայն 14753 մարդով։

Այս վկայում ե, վոր ազատ շուկայի համար աշխատող գործարանները հատկապես շատացան առաջին տասնամյակում։

(М. Туган-Барановский—Русская фабрика в прошлом и настоящем).

ԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁԻՆ ԶՅՈՒՂԵՐԻ ԵՎՈՒՅՈՒՅԻՆ

XIX դարում մեր բամբակեղենի արդյունաբերությունն սկսեց շափաղանց արագ աճել։ Ահա համադատասխան տվյալներն այդ դարի առաջին կեսի համար.

ՏԱՐԵԿԱՆ ՄԻՋԻՆ ՆԵՐՄՈՒԾՈՒՄԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ

(Տասնադարական փքեքով)

Տարիներ	Բամբակի հումք	Բամբակի մանած
1812—1815	5	12
1816—1820	5	19
1821—1825	7	23
1826—1830	10	43
1831—1835	15	56
1836—1840	32	59
1841—1845	53	59
1846—1850	112	35
1851—1855	167	12
1856—1860	262	21

50 տարվա ընթացքում Ռուսաստանում վերամշակվող բամբակի քանակությունն աճեց ավելի քան 50 անգամ։

Այժմ կանգ առնենք այն արտադրության վրա, վոր ընդհանրապես հանդիսանում ե յերկրի տեխնիկական պրոգրեսի լավագույն ցուցանիշը, յերկաթի արդյունահանության վրա, մեքենաների և գործիքների ամենակարևոր նյութի վրա։ XVIII դարի վերջում, ըստ Շտորլիի հաշիվների, Ռուսաստանում ձուլվում եր մոտ 8 միլ. փուլ շուղուն։ XIX դարի ամբողջ առաջին կեսում շուղուն ձուլող արտադրությունը Ռուսաստանում համարյա կայուն մնաց և մինչև 40-ական թվականները 11 միլիոն փթի հասնում։ Ապա դանդաղ կերպով սկսեց աճել և 50-ական թվականների վերջում հասավ 16 միլիոն փթի։

Յեթե նկատի ունենանք բնակչութեան աճումը, ապա հարկա-
վոր ե յեղբակացնել, վոր XIX դարի ամբողջ առաջին կիսում Ռու-
սաստանը յերկաթի արդյունահանութեան մեջ վոչ միայն առաջ
չեր գնում, այլ նույնիսկ հետադիմում եր և 50 տարի հետո ավելի
ցած աստիճանի վրա յեր կանգնած, քան անցյալ (XVIII) դարի
վերջում: Մեր չուգուն ձուլելու արտադրութեան ապշեցուցիչ
լճացումը հատկապես աչքի յեր խիում, յեթե այն զուգադրում ենք
արդյունաբերութեան այլ ճյուղի զարգացման հետ այլ յերկրնե-
րում, հատկապես Անգլիայում, վորն այցալ դարի վերջում նույն-
քան չուգուն եր ձուլում, ինչքան Ռուսաստանը (8 միլ. փութ),
իսկ 1859 թ. 234 միլ. փթի հասցրեց այն:

Դեռ 30-ական թվականներում Ռուսաստանը ձուլում եր չու-
գունի համաշխարհային ընդհանուր արդյունահանութեան (90
միլ. փութ) մոտ 12 տոկոսը և առաջ եր Բելգիայից, Պրուսիայից
և Միացյալ Նահանգներից: 1859 թ. Ռուսաստանի բաժինը կաղ-
մում եր չուգունի համաշխարհային ձուլութի (460 միլ. փութ)
միայն մոտ 4 տոկոսը:

Անցյալ (XVIII) դարի կիսում յերկաթը մեր արտահանութեան
ամենագլխավոր առարկաներից մեկն եր: 1760 թ. Ռուսաստանից
արտասահման եր տարված 820 հազար փութ յերկաթ, 1793—1795
թ. թ. տարեկան արտահանութեանը հասնում եր արեւն 2966 հա-
զար փթի: Այդ ժամանակից յերկաթի արտահանութեանը սկսում
ե արագ նվազել (հատկապես 40-ական թվականներից) և 1851—
1860 թ. թ. իջնում ե տարեկան մինչև 747 հազար փթի:

Իսկ ինչից եր կախված մեր յերկաթաշինական արդյունաբե-
րութեան այսպիսի վողբալի դրութիւնը:

Մինչև 1861 թ. ունեւորմը լեռնադործարանային արդյունաբե-
րութեան ամբողջովին հիմնվում եր հարկադրական աշխատանքի
վրա: Չուգուն ձուլելու արտադրութեան գլխավոր կենտրոնը հան-
գիստանում եր Ուրալի լեռնային շրջանը—Պեթի և Նրան սահմա-
նակից Նահանգները: Ուրալի լեռնային դործարաններում եր ձուլ-
վում ամբողջ ռուսական յերկաթի մոտ չորս հինգերորդը: Այդ
դործարանների բանվորների գլխավոր կոնտինգենտը կազմում ելին
դործարաններին կցված գյուղացիները և արհեստավորները:

Հարյուր հազարավոր մարդկանց լեռնային դործարաններին
ամբացնելը բղխում եր կառավարութեան այն ցանկութիւնից, վոր
անհրաժեշտ ե պաշտպանել այդ դործարանները և նրանց համար
բանվորական ձեռքեր ապահովել: Յեւ իրոք, այդ միջոցի չնոր-

հիվ մեր յերկաթադործական արդյունաբերութեանն արագ դար-
գացավ, և XVIII դարի վերջում Ռուսաստանն այդ տեսակետից
հետ չեր մնում Անգլիայից: Բայց հենց նույն պատճառը, վորը
XVIII դարում նպաստում եր լեռնադործարանային արդյունաբե-
րութեան աճմանը, XIX դարում հանդիսանում եր նրա զարգաց-
ման ամենամեծ արգելակը: Մեր յերկաթադործական արդյունա-
բերութեան լճացման պատճառների հարցով դբողվող 50-ական և
60-ական թվականների գրողները մեկ յեղբակացութեան ելին դա-
լիս, վոր այդ լճացումն առաջացել եր չուգուն ձուլելու գործի
տեխնիկական հետամնացութիւնից, չուգուն և յերկաթ ձուլելու
նոր յափայցած յեղանակներ չգործադրելուց, վորոնց չնորհիվ յեր-
կաթադործական արդյունաբերութեանն այնպիսի արագ հաջողու-
թեաններ և ունեցել Արեւմտյան Յեւրոպայում:

Այդ տեխնիկական լճացումից եր առաջ դալիս յերկաթի գնի
անշարժութեանը Ռուսաստանում, մինչդեռ, որինակ, Անգլիայում
յերկաթի գինն արագ ընկնում եր: Այսպես, Ս. Պետերբուրգում
1824—1826 թ. թ. մեկ փութ յերկաթն արժեր 1 ռ. 26 կ. արծա-
թով, իսկ 1848—1850 թ. թ.— 1 ռ. 27 կ.: Իսկ անգլիայում այդ
նույն ժամանակամիջոցում յերկաթի գինը 60 տոկոսով իջավ:

Մի քառորդ դարի ինթացում ռուսական յերկաթի գինը բո-
լորովին չցածացավ, իսկ անգլիականինը, ինչպես ասացինք, 60
տոկոս իջավ: Հասկանալի յե, վոր այդպիսի պայմաններում ռու-
սական յերկաթի արտահանութեանը պետք ե կրճատվեր, իսկ
յերկրի ներսում յերկաթի վաճառքը չեր աճում:

Իսկ ինչից եր կախված ռուսական յերկաթադործական ար-
դյունաբերութեան տեխնիկական հետամնացութեանը:— Կասկած
չի կարող լինել, վոր այդ հետամնացութեան հիմնական պատճառը
հարկադրական աշխատանքի սխտեմն եր:

Քանի դեռ բանվորը յերկաթի դործարաններում մտրակի տակ
եր աշխատում, նրա աշխատանքի արտադրողականութեանը չեր
կարող պրոդրես անել: Վոչ մի արտոնութիւն չեր կարող փոխա-
րինել արդյունաբերական պրոդրեսի հիմնական պայմանին— աշ-
խատանքի ազատութեանը:

Ամենին սոսկ պատահականութիւն չեր, վոր արտադրութեան
այն ճյուղում, վորն այնպես արագ զարգանում եր մինչև 1860-
յան Ռուսաստանում— բամբակեղենի արտադրութեան մեջ— ճոր-
տական աշխատանքը (ինչպես ներքեր կտեսնենք) համարյա բա-
ցակալում եր: Հենց ազատ աշխատանքի չնորհիվ բամբակեղենի և

չթի արտադրութիւնը ճորտատիրական Ռուսաստանում՝ ընդհանուր լճացման մեջ՝ այնպիսի արագ հաջողութիւններ ունեցավ:

Այսպէս ուրեմն, մինչոհֆորմյան Ռուսաստանի արդյունաբերութեան զարգացման ուսումնասիրութիւնը մեզ հետեյալ հետեւութիւններն է բերում:

XVIII դարի առաջին կիսում գործարանային արտադրութեան արդյունքների կարեւորագոյն սպառողը պետութիւնն էր. դրանով էլ վորոշվում էր այն ժամանակի խոշոր արդյունաբերութեան ամբողջ կազմը: Խոշոր արտադրութիւնը ծագեց կառավարութեան անմիջական պաշտպանութեամբ և սկզբում չէր կարող կառավարվել առանց այդպիսի պաշտպանութեան: Այն ժամանակի սոցիալական պայմաններն անհրաժեշտ էին դարձնում բանվորների ամբողջութիւնը ֆաբրիկաներին և գործարաններին, վորովհետեւ ազատ բանտանքը տեխնիկայի ցած մակարդակի հետեւանքով ավելի չահապետ էր, քան ազատ աշխատանքը: Այդ պատճառով արդյունաբերութեան այն ճյուղերը, վորոնցում բացառապէս կամ առավելապէս անազատ բանվորների աշխատանք էր գործադրվում, XVIII դարում նշանավոր զարգացման հասան և դարավերջին վոշ միայն կարող էին բավարարել ներքին շուկայի պահանջները, այլ նույնիսկ աշխատել արտասահմանյան վաճառահանութեան համար: Մշակված չինվածքները մեր արտահանութեան մեջ այն ժամանակ նշանավոր չափով ավելի մեծ դեր էին խաղում, քան յերբեւէ հետագայում:

Արտահանութեան մոտ $\frac{1}{3}$ ընկնում էր ուսական արդյունաբերող արդյունաբերութեան պրոդուկտներին: Յերկաթի արտահանութիւնն ըստ իր արժեքի հալսասար էր ամբողջ ուսական եքսպորտի համարյա 13 %:

XIX դարում դրութիւնը փոխվում է: Արդյունաբերութիւնը վճռականապէս գերաճում է՝ դուրս գալով պետական պահանջի շրջանակներից: Ծագում է արտադրութեան մի նոր ճյուղ — բամբակեղենի արտադրութիւնը (առանց կառավարական վորեւ պաշտպանութեան, բացի մաքսային հովանավորութիւնից) և անսովոր արագութեամբ տիրում է ուսական ներքին շուկան, դուրս մղելով կտավի հնորյա արդյունաբերութիւնը: Արեւմտյան Յեւրոպայում տեղի յե ունենում արտադրութեան տեխնիկայի խորը փոփոխութիւն, և մեքենան փոխարինում է ձեռքի աշխատանքը: Ժորտատիրական աշխատանքը, վոր անհամատեղելի յե տեխնիկա-

կան նոր պայմանների հետ, վճռական արդեւակ է դառնում արդյունաբերութեան համար: Արտադրութեան այն ճյուղերը, վորոնցում ճորտական աշխատանքը շարունակում է իշխել, դադարում են զարգանալուց: Յեւրոպան տեխնիկական տեսակետից արագորեն մեղանից առաջ է ընկնում. մշակված չինվածքների արտահանութիւնը Ռուսաստանից բացարձակորեն կրճատվում է, իսկ հարաբերականորեն — բոլորովին չնչին մեծութեան հասնում:

Արդյունագործող արդյունաբերութեան պրոդուկտները կազմում են 1848—1850 թ. թ. ուսական եքսպորտի ընդհանուր արժեքի մոտ 9 %: Ժորտատիրական իրավունքն սկսեց ճնշող ներգործութիւն ունենալ յերկրի ընդհանուր տնտեսական և մասնավորապէս արդյունաբերական զարգացման վրա և այդ պատճառով վերացվեց:

(Туган-Барановский—Русская фабрика)

ՃՈՐՏԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱԶՍՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆ ԱՐԴՆՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ինչքան աճում էր քաղաքների բնակչութիւնը, տարածվում քաղաք աշխատանքի դնալը, արդյունաբերական ուսյոնում կուսյին սխտեմը դուրս մղվում բահարյին սխտեմի միջոցով, այնքան գործարաններում աճում էր ազատ աշխատանքից ոգտվելը: XIX դարի սկզբին գործարաններում ազատ վարձու բանվորների քանակը հալսասար էր բոլոր բանվորների մոտավորապէս 48 %:

	Գործարանների թիւը	Բանվորների թիւը	Այդ թիւում ազատ վարձու բանվ. թ.
1804 թ.	2423	95202	45025

Արտադրութեան առանձին տեսակներում ազատ վարձու բանվորները և պարտադրյալ բանվորները հետեւյալ ձեւով էին բաշխվում.

	Գործարան. թիւը	Բոլոր բանվ. թիւը	Այդ թ. ազատ վարձու բ. թ.	Մեկ գործար. բանվ. միջ. թ.
Մահուղի և բրդի				
գործարաններ .	155	28689	2788	185
Դաթանի գործ.	285	23711	14327	83
Չթի և միտկալի				
գործարաններ .	199	6566	5436	33
Մետաքսի գործ.	328	8953	6625	27

Դործարան. Թիվը	Բոլոր բանվ. թիվը	Այդ թ. ազատ վարձու ք. թ.	Մեկ գործար. բանվ. միջ. թ.
Թղթի գործար. Պողպատի, ասե- ղի և յերկաթի գործարաններ .	64	6957	1533
Կաշու գործար.	26	4121	1144
Ճոպանի գործ.	850	6304	6115
Ապակու և բյու- րեզի գործար.	53	1520	1295
	14	3937	1685
			35

Տեսնում ենք, Վոր XIX դարի սկզբում արտադրությունն ընդհանուր առմամբ համարյա բացառապես հիմնված էր հարկադրական աշխատանքի վրա, իսկ մյուսներում վճարողներն գերիշխում էր ազատ աշխատանքը: Առաջինների թվին էին պատկանում մահաբեր, թղթի, յերկաթի, ասեղի և պողպատի գործարանները. վերջինների թվին էին պատկանում չթի, միտակալի, մետաքսի, կաշու և ճոպանի գործարանները: Քաթանի և ապակու գործարանները միջին տեղն էին բռնում, անազատ բանվորների տոկոսը նրանցում 50-ի մոտ է:

Արդեն XIX դարի սկզբում բոլոր գործարանային բանվորները մոտ կեսն ազատ վարձով էր աշխատում: 1825 թ. բոլոր գործարանների թիվը հավասար էր 5261, բանվորների թիվը — 210568, այդ թվում ազատ վարձու բանվորները — 114515:

Վոչ մի կասկած չկա, Վոր անազատ բանվորների հարաբերական թիվը գործարաններում արագ նվազում էր 30-ական և 50-ական թվականների ընթացքում: Այդ յերևում է այն բանից, Վոր այդ ժամանակամիջոցում հատկապես զարգացավ արդյունաբերությունն այն ճյուղը, Վորի մեջ ազատ վարձու աշխատանքը հենց նրա ծագման օրից գերիշխում էր, այն է՝ բամբակեղենի արդյունաբերությունը: Բամբակամանածային, մանածագործական և չթի գործարաններում բանվորների թիվը 1836 թ. արդեն 105878 էր (այն ժամանակ, յերբ գործարանային բանվորների ընդհանուր թիվը 324203 էր): 1804 թ. բամբակադործական ֆաբրիկաներում դրադված էր ամբողջ գործարանային բանվորների 7%, 1825 թ. — 21%, 1836 թ. — 32%:

Բամբակադործական արդյունաբերության աճման հետ պետք է աճեր նաև ազատ վարձու բանվորների թիվը: Այդ, մահաբեր արտադրության մեջ, Վորտեղ ճորտային աշխատանքը ամենամեծ

չափով էր կիրառվում, 30-ական և 40-ական թվականներին հատկապես ուժեղացավ բարակ և միջին մահաբեր մշակումը, Վորոնց համար գլխավորապես ազատ աշխատանք էին դործադրում: 40-ական թվականներում ազատ վաճառքի համար պատրաստվեց մոտ 9 միլիոն արջին մահաբեր, իսկ պետություն համար — մոտ 4 միլիոն արջին: Իսկ ճորտային աշխատանքը համարյա բացառապես դործադրվում էր ղինվորի մահաբեր պատրաստելու համար: Ազատ վաճառքի համար մահաբեր պատրաստող գործարանները գլխավորապես պատկանում էին վաճառականներին և արդեն այդ պատճառով հարկադրական աշխատանքից օգտվել չէին կարող:

ճորտային աշխատանքով բանեցվող գործարանների թվի կըրճատումն անմիջականորեն ազդեցվում է աղնվականների դործարանների հարաբերական թվի նվազումով: Այսպես, 1832 թ. աղնվականների գործարանների թիվն էր 862. ըստ յուցակի բոլոր գործարանների թիվն էր 5599: Հետևաբար աղնվականների գործարանները կազմում էին ընդհանուր թվի վոչ ավելի քան 15%: Հակառակույդնի ասելով՝ 40-ական թվականների վերջում աղնվականներին պատկանում էր միայն 50 գործարան, իսկ այդ ժամանակ բոլոր գործարանների թիվը մոտ 10000 էր, ուրեմն աղնվականների գործարանների տոկոսն իջել էր 5: Ճիշտ է, աղնվականների գործարաններն ընդհանրապես ավելի խոշոր էին, այնուամենայնիվ 40-ական թվականների վերջում նրանց համեմատաբար չնչին թվից պետք է յեղրակացնել, Վոր այդ ժամանակ գործարաններում ճորտային աշխատանքը վճարականապես նահանջում էր ազատ վարձու աշխատանքի առաջ: Այս վորոշակի մասնանշում է նաև Հակառակույդնի: «Ներկայումս, — ասում է, — այդ կոմպետենտ հեղինակը, — գործարանների մեծ մասում գործադրվում են վոչ թե սեփական ճորտերը, այլ կամովին վորոշ վճարով վարձվող բանվորներ»:

Վերջապես, մեզ հաստատ հայտնի յե, Վոր 40-ական թվականներում մի ամբողջ շարք դանազան տեսակի գործարաններ հարկադրական աշխատանքից ազատ աշխատանքի անցան այն նկատումով, Վոր վարձու աշխատանքն ավելի շահավետ էր, քան պարտադիրը:

Մեր ասածները նկատի առնելով՝ կարելի յե դրականապես պնդել, Վոր ազատ վարձու աշխատանքն արագ տարածվում էր մինչև Գորմայն Ռուսաստանի գործարաններում: (Туган-Барановский—Русская фабрика)

ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՎԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՈՒՄԸ

ՃՈՐՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԻ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄԸ

ձորս մեծագնորդը

ձորտ գյուղացիութեան վերնաշերտը վռտչինային կյանքի բոլոր ասպարեզներում խոշոր տեսակարար կշիռ ունեն։ Նրա հարստացման սկզբնական աղբյուրը գյուղական մեծագնորդի և գյուղական բնակչութեան ու վաճառքի շուկայի միջև միջնորդի գործունեությունն էր։ Կաստրոմայի նահանգի գյուղացիները մթերած փայտեղենը, Նիժնի-Նովգորոդի տնայնագործների պատրաստած մետաղալարե շինվածքները, Կալուգայի բահրատու գյուղացիները շինած բահերը և այլ գործիքներն ընկնում են գյուղական հարուստների ձեռքը և վաճառահանվում հարյուրավոր ու հազարավոր վերստ հեղու իրենց արտադրված վալրից։ Տեղական գյուղացիական շինվածքների մատակարարումով սպասարկելով քաղաքային կապիտալին, ձորտ գյուղական բուրժուազիան սպասարկում է նաև տեղական գյուղացիական սպառողին, տեղական գյուղական պահանջի բավարարման գործում միջնորդ հանդիսանալով նրա և քաղաքային այդ խոշոր կապիտալի միջև։

ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉԸ

ձորտ գյուղական բուրժուազիան մեծագնորդի դերով չի բավականանում, և արդեն տեղական գյուղացիական զբաղմունքները կազմակերպողի ավելի բարձր աստիճանին է անցնում։ Նա կանխում վճարներ է տալիս Կաստրոմայի նահ. փայտահատներին նրանց փայտի մթերումների համար, վարձում է Կալուգայի նահ. գյուղացիներին, վոր թղթու շինվածքներ պատրաստեն այդ նպատակով դնված պուրակներում, փող է փոխ տալիս, նյութեր հայթայթում Նիժնի-Նովգորոդի տնայնագործներին և կազմակերպում մետաղալարի շինվածքների սեփական մասսայական պատրաստում, իր համագյուղացիներին կրապարձու և հաճախ նույնիսկ ուղղակի վարձու բանվորներ դարձնելով։ Այնտեղ, վորտեղ տնայնագործական արտադրության բացակայությունը չէր թուլատրում տնայնագործական աշխատանքի շահագործումով հարստություն ղեղել, տեղական ձորտ բուրժուազիան իրրե «բանվոր վարձող» և արտելչիկ զբաղվում էր իր համագյուղացիների և հարեմանների բանվորական ուժի յուրատեսակ վաճառքով կամ կրկնավաճառքով, հանդես գալով միջնորդի դերում վարձու աշխատանքի և խոշոր վաճառա-

կանական կապիտալի միջև, կամ թե ինքը կազմակերպելով բավական խոշոր կապալներ։ Բայց այն դեպքում էլ, յերբ արհեստային զբաղմունքների առանձնահատկությունների հետեմանքով հարուստ գյուղացիների համար անհնար էր լինում հանդես գալ անմիջական կազմակերպչի և տնորենի դերում, դրա փոխարեն նրանք վախճառվական փոխառվությունների միջոցով յուրացնում էին գյուղացիները դատումի առյուծի բաժինը։ Գյուղացիական աշխատանքը մշտապես լիակատար կերպով յենթակա յեր լինում համեմատաբար փոքրաթիվ, բայց փողի վախճանություն ունեցող և դրանից ոգտվել կարողացող գյուղական բուրժուազիայի մի խմբակին։ Բրնակչության արհեստագործական կյանքի վորես հյուղը տիրելով, ձորտ հարուստները ձգտում էին մյուսներն էլ իրենց ձեռքը հաղթել։

ՃՈՐՏ ԲՈՒՐԺՈՒԱԶԻԱՅԻ ԱՌԵՎՏՐԱԿԱՆ ՅԵՎ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տնորենելով փայտե շինվածքների մթերումը և վաճառքը, Կաստրոմայի նահ. հարուստ գյուղացիները բաց են անում սեփական ներկի գործատներ, սպասարկելով տեղական գյուղացիական պահանջները։ Մետաղալարե շինվածքների արտադրությունը և վաճառքն իրենց յենթարկելով, Նիժնի-Նովգորոդի նահ. գյուղական հարուստները զբաղվում են փայտի և հացահատիկի գնումով և փոխադրելով, Վոլգայի վրա նավեր պահելով, մրդեղենի այգիներ տնկելով և այլն։ Հողը չեր կարող դուրս մնալ ձորտ բուրժուազիայի տեսողության դաշտից և հատողությունից։ Իրենց տնտեսական առավելություններից ոգտվելով, ձորտ հարուստները վոչ միայն սպահնում էին իրենց համար ծխային հողի լավագույն կտորները, վորակապես լավացնելով իրենց հողագտագործման տարածությունը, այլ և քանակապես լայնացնելով այն, ուժապակաս տրնտեսատերերից խլելով նրանց ծխապատական հողաբաժինները և ուղղակի հողից ոգտվելու իրավունքից զրկելով իրենց բազմաթիվ սպարտապաններին։ Հարուստ գյուղացիները բանվորական ուժի պակաս չէին զգում։ Բացի ձորտացրած սպարտապաններից և անմիջական ուղղակի վարձման դեպքերից՝ ձորտ բուրժուազիան ոգտվում էր սպառելի վճարումներ ունեցող գյուղացիների աշխատանքից, վորոնք տուրքը մուծել չկարողանալու հետեմանքով կամ իրենց էլին հարկադրված լինում մշակ մտնել հարուստ համագյուղացիների մոտ, վորոնք նրանց փոխարեն տուրքի մուծումներն

անում էյին, կամ թե հարկադրաբար և միևնույն պայմանով իրեն մշակ հանձնվում էյին այդ հարուստներին: Գործադրվում էր նաև ավելի աղքատ համագյուղացիներին հողը կիսովի և աշխատախճաբով տալը, հատկապես և առավելապես սևահողի ուտյուններում, վորանդ հարուստ գյուղացիները կարվածատիրոջից վարձակալում էյին յերբեմն մի քանի տասնյակ և նույնիսկ մի քանի հարյուր դեոյաութնի հասնող շատ նշանավոր հողամասեր:

Ճորտատիրական գյուղը աղղեցիկ, յեռանդուն և գելատույն ճորտ գյուղական բուրժուազիայի անդադրում և յեռուն գործունեյության ստպարեղն էր հանդիսանում, բուրժուազիա, վորն իր կարող և կաշուն ձեռքն էր գցել կուտակման բոլոր տեղական աղբյուրները, անխնա չահագործում էր իր համագյուղացիներին, անհավատալի չափով նրանց խճճել էր ստրկացուցիչ գործաբեկերի և փոխառությունների ցանցում և վորի տարբեր խմբերը հաճախ կատաղի և աղմկալի պայքար էյին մղում իրարդեմ: (В. Раппин—Экономический быт и расслоение деревни в XIX в. «Звезда» № 1, 2, 3, 1926 г.)

ԱԶՆՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇԵՐՏԱՎՈՐՈՒՄԸ

Բերենք Տրոյեցկու աղյուսակը հողատերերի քանակի մասին, վորոնք իրենց ունեցած հողտերի թվի համաձայն վեց խմբի յեն բաժանված:

Ըստ 8-րդ ռեվիզիայի

	Ազնվականներ	%	Նրանց գյուղացիները	%	1 ազնվականին ընկն.
Անկալված	17763	14,0	62183	0,6	3
Մինչև 20 հորտ ունեցող. .	58457	45,9	450037	4,1	8
21 մինչև 100 »	30417	24,0	1500357	13,9	49
101 » 500 »	16740	13,2	3634194	33,9	217
501 » 1000 »	2273	1,8	1562831	14,5	688
1000 ավելի »	1453	1,1	3556959	33,0	2448

Ըստ 10-րդ ռեվիզիայի

	Ազնվականներ	%	Նրանց գյուղացիները	%	1 ազնվականին ընկն.
Անկալված	3683	3,5	12045	0,1	3
Մինչև 20 հորտ ունեցող. .	41019	39,5	3275534	3,1	8
21 մինչև 100 »	35498	34,2	1666073	15,8	47
101 » 500 »	19930	19,2	3925102	37,1	197
501 » 1000 »	2421	2,3	1569888	14,9	648
1000 ավելի »	1382	1,3	3050540	29,0	2207

Այս թվերից յերեվում է, վոր կրճատում տեղի յե ունեցել 20-ից պակաս հորտ ունեցող կարվածատերերի խմբում և այն խմբում, վորն 1000-ից ավելի հորտ ուներ, և այդ կրճատումը վերաբերում է ինչպես կարվածատերերի թվին, այնպես էլ նրանց ունեցած հողտերի թվին: Ընդհանրապես, թե կարվածատերերի և թե նրանց ունեցած հողտերի թվի մեծացում տեղի յե ունեցել այն խմբերում, վորոնք ունեյին 20 մինչև 1000 հորտ:

Դատելով մեկ կարվածատիրոջն ընկնող հողտերի քանակից, վոր միայն կարվածների համակենտրոնացում չի կատարվել, այլև ավելի չուտ նկատվում է կարվածների մանրացման միտում: Առաջին յերկու խմբի բացառությամբ, վորոնցով մեկ կարվածատիրոջ ընկնող հողտերի քանակը չի փոխվել, մնացած բոլոր խմբերում 10-րդ ռեվիզիայի ժամանակ մեկ կարվածատիրոջն ավելի քիչ հողտ էր ընկնում, քան 8-րդ ռեվիզիայի ժամանակ: Այս յերեվույթի հասկապես նկատելի յե վեցերորդ խմբում (1000 ավելի հորտ ունեցողները), վորտեղ մեկ կարվածատիրոջ ընկնող հողտերի քանակը 16 անգամ կրճատվեց, և չորրորդ խմբում (100 մինչև 500 հորտ ունեցողները), վորտեղ այդ կրճատումը 9 անգամ բարձր է, հինգերորդ խմբում մեկ կարվածատիրոջ ընկնող հողտերի թվի կրճատումը հասնում է միայն 6 անգամ:

(И. И. Игнатович—Помещичьи крестьяне накануне освобождения)

ՊԼԱՆԻ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՑՎԱԾԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՌԵՖՈՐՄԻ ՆԱԽՈՐՑԱԿԻՆ

Ժամդարմների պետի գեկուցումից ցարին 1858 թ.

«...Վերոչ ազնվականներ... դուրս ելին դալիս աշն դգուշու-
թյան սահմաններից, վոր պահանջում են աշտմյան հանգամանքնե-
րը: Վոժանք դյուղացիական ազարակները տեղափոխում ելին նոր
վայրեր կամ փոխում ելին նրանց հողարածինները, վոժանք ել
դյուղացիներին վերաբնակեցնում ելին իրենց մյուս կալվածները,
գիջում ելին նրանց տախաստանների կալվածատերերին վոչ միայն
չնչին դնով, այլև ձրի. մյուսները դյուղացիներին աղատ ելին ար-
ձակում առանց հողի և նրանց ցանկության հակառակ նրանց նո-
րակոչիկ ելին ուղարկում ի հաշիվ ապագա զորաթողովների, ու-
ղարկում ելին բնակության Սիրեր. մի խոսքով, ընդհանրապես
դանադան միջոցներ ելին դործադրում, վոր փրկվեն ավելորդ
մարդկանցից և ինչքան հնարավոր ե թիչ մարդկանց հողարածին
տան: Ընդ սմին վորոչ, սակայն շատ սակավաթիվ կալվածատե-
րեր, նախկին կառավարման ձեվը չփոխելով, իրենց անարդարացի
և դաժան վարմունքներով դյուղացիներին համբերությունից հա-
նում ելին: Գյուղացիներն իրենց հերթին իրենց փրճակի հեղաշրջ-
ման սպասելով՝ լարված կացության մեջ են և կարող են վորևե
արտաքին առիթից հեշտությամբ գրգռվել: Ինչպես կալվածա-
տերերն են արտահայտվում, դյուղացիների ձեռքերը թուլացել են
և նրանք չեն ցանկանում յեռանդով վոչ մի բանի կաշել: Շատերն
ազատությունը սանձարձակության իմաստով են հասկանում, վո-
ւանի կարծում են, վոր հողը նույնքան իրենց ե պատկանում, ինչ-
քան վոր կալվածատերերին. ել ավելի շատ համոզված են, վոր
իրենց են պատկանում տներն ու ազարակները: Ինչպես կալվածա-
տերերը վախենալով հողի ցրվածությունից և (чересполосица)
չցանկանալով հարևան ունենալ տնատեր-դյուղացիներին, ամենից
ավելի առարկում են նրանց ազարակներ գիջելու դեմ, այնպես ել
դյուղացիները չեն կարողանում հասկանալ, թե ինչու նրանք
պետք և հետ դնեն աշն ազարակները, վոր իրենք են չինել-սարքել և
վորոնց մեջ ապրել են իրենց հայրերն ու պապերը: Այժմ ամենից
շատ պատահող անկարգություններն աշն են, վոր ճորտերը կամ
խուսափում են բահրա վճարելուց և այլ պարհակներից, կամ
չեն հնազանդվում դյուղապետին (староста) և հենց կարվա-
ծատիրոջը: Մի ամբողջ շաբ գյուղերի հուզումնալից, վորոնց

ննչումը պահանջեց նահանգական բարձրագույն իշխանությունների
անձնական գործողություններ կամ գործախնդրի աջակցությամբ,
տեղի ելին ունենում այնտեղ, վորտեղ կալվածատերերն իրենց
կարգադրություններն անելիս՝ չեն հարմարվում ներկայիս ժա-
մանակի վոգուն կամ վորտեղ գրգռչներ ելին յերևան գալիս: Այս-
պիսի թիչ-շատ կարևոր հուզմունքներ տարվա ընթացքում տեղի
ունեցան 25 նահանգում: Թեև անհնազանդ դեպքեր միջին հաշվով
քավակամ շատ ելին, բայց ընդարձակ կայսրության մեջ դրանք
համարյա աննկատելի յեն: Յեթե ուշադրության արժենք դյուղացի-
ների հնազանդությունը կալվածների մեծ մասում, ապա կարելի
յե ասել, վոր ընդհանուր հանգստությունը պահված ե և վոր միև-
չև այժմ անկարգություններ անհամեմատ ավելի քան տեղի ու-
նեցել, քան սպասում և գուշակում ելին»:

«...Ել ավելի հետաքրքրական ե այսպիսի մի յերևույթ, հա-
կապես նրանց համար, ովքեր սովորել են կարծել, վոր մեր դյու-
ղացիական շարժումը բոլորովին անվտ, «տարերային» եր: Հու-
սահատ պայքար եր տեղի ունենում դյուղական իշխանության հա-
մար ռեֆորմի մոմենտում: Գյուղացիները ցանկանում ելին ունե-
նալ իրենց բուրժուատներին (կալվածների կառավարիչներին.
թարգ.) և իրենց դյուղապետներին, վորոնք կներկայացնեն ել
կալվածական իրենց շահերը, իսկ կալվածատերը ցանկանում եր,
վոր մնան իր պահապան չները, վորոնց նա նշանակել եր ճորտա-
տիրական ժամանակներում: Այս հողի վրա տեղի ելին ունենում
անթիվ վոգերգություններ, տեղի ելին ունենում անթիվ ընդհա-
րումներ, վոր զսպվում ելին միայն դինվորական եկեղեցականների
ոգնությամբ—գործը դործի յեր գրվում ամեն քայլափոխում—
միայն դաժան ձեծի ողնությամբ: Յեվ դարձյալ հանգիստում ենք
ամենաարիստոկրատական անուններից մեկին, Տվերի նահանգում
հակաշտական կալվածների տեր գեներալ-ադյուտանտ Ջինովյովին:
Այդտեղ ժամդարմական գրություններն սկսում են Սալտիկովի «По-
шехонская старина»-յի քաղվածները թվալ: Ջինովյովը
գրում ե դյուղացիներին դապող ժամդարմին. «դուք ամենազոր-
ժոն և բարերար մասնակցություն ունեցաք աշն անկարգություն-
ների դադարեցման գործին, վոր ծագել ելին Տվերի նահանգի
Բեթեցկ գավառի իմ կալվածում: Ձեր ձեռք առած հաստատ և մի-
ևնումն ժամանակ հեզ ու քիստոնեյական միջոցների չնորհիվ
կարգն արագ վերականգնվեց և յես համոզված եմ՝ ամուր հիմքի
վրա: Պարտավոր եմ դուք ինձ ամենաանկեղծ կերպով շնորհակալ

լինել ձեզ այդ ժամանակ ձեր կրած նեղութիւնների համար: Ի վերջո պարտք եմ համարում հաղորդել ձեզ, վոր յես առիթ ունեցա այս գործին ձեր ցույց տված ողորակար աջակցութեան մասին հայտնել ի բարձր գիտութիւն թագաւոր կայսեր և վոր նորին մեծութիւնը բարեհաճեց ընդ մին արտահայտվել, վոր ձեր հիմնալի-յեռանդուն ծառայութիւնը վաղուց արդեն հայտնի յե նորին մեծութիւնը»: Իսկ նահանգական վարչութիւնը—ժողովարմանի բնական մրցակիցը—իր կատարած քննութեան հիման վրա դադարի կերպով գրում եր Պետերբուրգ այդ «ձեզ ու քրիստոնէական միջոցները» մասին հետեւյալը. «Իոխ. զնդապետ Սիմանովսկին, մասնաւոր կերպով հաղորդված տեղեկութիւնների համաձայն, կալված գալով՝ քահանային ուղարկեց ժողովրդին համոզելու, վոր հնազանդիկն: Գյուղացիները զարմացած հարցնում էին. «Իսկ ինչո՞ւն և յե՞րբ ե արտահայտվել մեր անհնազանդութիւնը»: Ասա ժանդարմական բարձրակա-սպան պահանջեց, վոր 10-20 մարդով գյուղացիները իրեն ներկայանան, և նրանց հարկադրում եր ստորագրութիւն տալ, վոր այժմյան բուրժուատրին, վորի վրա նրանք զանգաւորվել և խնդրել են փոխել, բուրժուատր կապեն: Գյուղացիների զանգաւորների մասին իսկի խոսք ել չեղավ: Ստորագրութեան համար ստաջինը պահանջվեցին Իլինսկ գյուղի մի քանի գյուղացի, իսկ նրանցից առաջինը Թուդիթը պետք ե ըստորագրեր 50-60 տարեկան ծերունի Տրաֆիմը: Բարձրակա-սպան խոսքին՝ «ստորագրել», վոր այժմյան բուրժուատրին բուրժուատր կապեն, «Տրաֆիմը պատասխանում ե. «Այդ հասարակութեան գործն ե, յես մենակ, առանց հասարակութեան չեմ կարող» (այդ կալվածում վաղուց իվեր, ասում են գյուղացիները, բուրժուատր-ներն ընտրվում էին հասարակութեան կողմից և հետո հաստատ-վում կալվածատիրոջից): Այս խոսքի վրա բարձրակա-սպան սկսեց խփել Տրաֆիմի յերեսին, վտռեւրը գետնին գարկեց և հետո հրա-մայեց մտրակել: Տրաֆիմը միայն ազդողակում եր. «կատորագրեմ, ինչ ուղու եք՝ կատորագրեմ»: Այդ գյուղացուն համարյա անզուս դուրս տարան, քահանան նրան հաղորդութիւն տվեց: Պատժից յերեք ուր հետո Տրաֆիմին տետան—ամբողջ գլուխը ջարդված եր, յերեսը ծածկված կապույտ բծերով. Թիկունքը մուգ-մորու գույն եր ստացել. նա պառկած եր յերեսն ի վար, վորը բռնած և անդա-դար կրկնում եր. «Ա՛յ աստված իմ, մորթոտեցին»: Տրաֆիմից հետո պետք ե ստորագրեր Անդրեյ Գարգեյսկը: Նա ասաց. «Թուղ-թը տուր, մենք հասարակութեան մեջ կկարդանք»: Դարձյալ բարձրակա-սպան սեփական ձեռքերով ծեծել սկսեց նրան, ամբողջ

մորուքը մնաց սպայի ձեռքում: Գյուղացիները պատմում են, վոր նա շատերին այդպես լկեց. շարունակ աչքը տնկել եր մարդկանց դեմքին և մորուքին. նրա առաջ ծունկ են չոքում՝ ինչո՞ւ յես լըլ-կում: Իսկ նա փայտով խփում ե մարդու յերեսին: Հինգ գյուղա-ցու և դրագրին գրգռչներ դուրս բերին՝ նշելով զատի հանձնել նրանց, իսկ գարծի մեջ քաշված մնացած 20 մարդուն վարչական կարգով մտրակներով պատժի յենթարկեցին: Գանակոծում էին մեծ մասամբ նրանց, ովքեր զանգաւորվում էին բուրժուատրի վրա: Գանակոծում էին դաժանորեն.—պատժից յերեք ուր հետո Ծիլի-պովի մարմնից փայտի կոշտեր էին հանում»:

1860 թ.՝ մենակ պաշտոնական տվյալներով՝ 65 գյուղացու ծեծելով մահացրել են: Մենակ պաշտոնական տվյալներով, իսկ դուք կոահում եք, վոր հազիվ թե տաս դեպքից մեկը պաշտոնա-կան շրջանում հայտնի դառնար, —մնացած իննը տասերորդը մնում եր տան շրջանակներում: Այս կատարվում եր 1860 թ.: Մի՛ կար-եք տան շրջանակներում մահացնում էին Յեկատերինա թա-ծեք, թե մարդկանց ծեծելով մահացնում էին Պրոտոպոպովսկները, Սկոտինինները: Այդ կատարվում եր 1860 թ., յերբ առկա յեր ամ-բողջ Պուշկինը, յերբ առկա յեր ամբողջ Լեբմոնտովը, առկա յեր ամբողջ Գոգոլը, գրված եք Տուրգենևի «Թուդիթը», գրված եր Լեվ Տոլստոյի «Կալվածատիրոջ առաւորը», —այդ ժամանակ գյու-ղում մարդկանց ծեծելով մահացնում էին: Ահա ինչպիսի ուժեղ զազան եր ճորտատիրական իրավունքը նույնիսկ իր անկման նա-խորդակին: Դա ամենեւին անատամ զազան չեր, հերթաւի ծեր առ-յում չեր, վորի մորթը կիտով չափ մազը թողել եր: Դա դեռ րա-վականաչափ համարձակ և ուժեղ գիշատիչ եր, և դուք չեր, վոր նա հետո, 1905 թ. իրեն այդպես ցույց տվեց:

... Ահա ինչ եր գրում Սարատովի ժանդարմը (արդեն 1860 թ. հունիսին) իր գլխապետութեանը (начальство), սկզբում բնութագրելով Սարատովի կալվածատիրերի հայացքները գյու-ղացիական հարցի վերաբերյալ. «գյուղացիական գործի վերաբեր-յալ գործողութիւնների շատ ամբիլի մեծ համերաշխութիւն և դա-տողութիւնների արամարանութիւն կարելի յեր գտնել ճորտ գյուղական բնակչութեան մեջ. ամենեւին յենթագրութեան մեջ չընկնելով, նա չի դավանում արդեն մի անգամ իր ազատագրու-թեան վերաբերյալ կալված հասկացողութեանը և ազատագրու-թիւնը բառը գուտ տառացի իմաստով հասկանալով, առայժմ հան-դիստ ե մնում, չնայած իր կալվածատիրերի հաճախ խիստ անար-դարացի վարմունքներին, այն հաստատ համոզմունքով, վոր մոտ

ժամանակում բոլորովին աղաքագրվելով՝ կալվածատերերի կա-
մայականությունից կտրվել է լիակատար ինքնուրույնություն
կատանա: Արդյոք գյուղական բնակչությունը հետագայում հան-
գիստ կմնա, յերբ նրանց չափազանցած հույսեր չեն իրականանա,
այդ արդեն բոլորովին այլ հարց է, վոր միայն ժամանակը կարող
է յուծել: Ուշագրավ է, վար վարչ ժամանակից իվեր պետական
գյուղացիների դասը սկսում է մասնակցութեամբ ունենալ գյուղա-
ցիական գործին. ինձ հաղորդած մատնավոր տեղեկությունների
համաձայն, Պետրովսկի գավառի Մեծ Սերգորա գյուղի պետական
գյուղացիները մտադրություն ունեյին իրենց հարեան կալվածա-
տիրական գյուղացիներին ներչնչել, թե վորովհետև չուտով աղաք-
են լինելու, ապա կարող են ավելորդ հնազանդություն յերեան չը-
բերել կալվածատերերի հանդեպ և բահրա չվճարել: Թեև այդ
վործը վճռականապես վոչ մի հետևանք չունեցավ և չգործադրե-
վեց, բայց այս հանգամանքը մասամբ ուշագրության արժանի յի
այն տեսակետից, վոր մի նոր ապացույց է, թե անհրաժեշտ է ընդ-
հանուր հանգստության և հուզված մտքերը խաղաղացնելու համար
չափաչնչել գյուղացիական հարցի վերջնական լուծումը, վորին
աճող անհամբերութեամբ սպասում են ընդհանրապես բոլոր դասե-
րը, ի միջի այլոց նաև արևմտականները»: «Историк-Марксист»
№ 10, 1928 г. статья М. Н. Покровского—Чернышевский и
крестьянск. движение конца 50-х годов, стр. 5-8):

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲՈՒՐՇՈՒՍՁԻԱՆ ՅԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԱ

Ղրիմի պատերազմը չափազանց հիվանդադին արատհայտու-
թյուն ունեցավ Ռուսաստանի Ֆինանսական գրության վրա: Ճոր-
տատիրական կարգը գրեթե փոքրից իր անընդունակությունը պա-
տերազմի Ֆինանսական կողմն ել ազահովելու ասպարիզում: Ան-
կասկած է, վոր Ղրիմի պատերազմի վողբալի ընթացքը և ամո-
թալի վախճանը վոչ միայն այսպես կոչված «հասարակության»
մեջ միանգամից մեծացրին հորատտիրական իրավունքի վերացման
կողմնակիցների թիվը և ազդեցությունը, այլ և կառավարության
մեջ խախտեցին դեպի նա յեղած սիմպատիան, ապացուցելով նրա
ստրատեգիական անդրությունը:

Ուղաղ ժամանակ Ֆինանսական կացության ամբողջ փառ-
թյունը գունազարդվում էր պաշտոնական կարմիր ու սպիտակ

դեղերով, բայց պատերազմը միանգամից յերեւան հանեց ցուցա-
կան Ֆինանսական բարոյության փառած ճորտատիրական հիմքը:

«1853 թ.—գրում է Միգուլինը,—գանձարանն արդեն փոխա-
նախման ֆոնդում վոչ մի ուրբլի չունեւր, վոր նրան պատկաներ:
Դեռ ավելին, նորմալից վեր բաց թողնված վարկային տոմսերը
(170,2 միլ. ռ.) լիարժեք ուրբլով չեյին ապահովվում, յեթե
նույնիսկ ապահովում համարենք ֆոնդին հանձնված արժեթղթե-
րը»:

Գյուղացիների աղաքագրումից առաջ բուրժուազիայի գիտակ-
ցության և ուժի աճումը յերվան յեկավ 1857 թ. մաքսային տա-
րիֆի նախապատրաստման և քննության ժամանակ: Թեև 1850 թ.
մաքսային տարիֆը շատ դրույքներ մեղմացրեց, դեգուզություն
առաջացնելով ուս աղբյուրները մեջ, սակայն նրանք ընդ-
հանուր առմամբ իներտ մնացին և այդ «լիբերալ տարիֆի» նախա-
պատրաստման ու հրատարակման պրոցեսին ընդհանուր առմամբ
պատիվ անվատահուլթյամբ եյին վերաբերվում:

Այլ պատեր է ծավալվում մեր առաջ 1857 թ. տարիֆի
քննության ժամանակ: Ռուսական բուրժուազիան ակտիվ մասնակի-
ցություն է ունենում դրան, ամեն ջանք թափելով, վորպեսզի
նոր տարիֆին ցանկալի ուղղություն տրվի:

Ալեքսանդր II-ի կառավարությունն ուշադիր ունկնդրում էր
արդյունաբերողների ձայնը: Արդյունաբերողների բազմաթիվ
«խնդիրները», «կարծիքները», «գրությունները» կառավարական
իշխանության վրա ներգործում են այն նպատակով, վոր նրան
չեղեն պրոտեկցիոնիզմը մեղմացնելուց:

Ռուսաստանի մանուֆակտուրիստների և ներքին առևտրա-
կանների լիազորները 1857 թ. փետրվարին Ֆինանսների մինիստ-
րին խնդիր են տալիս, վորի մեջ կառավարությանը նախադու-
շացնում են յեվրոպական քաղաքատնտեսական ուսմունքներով
հախճատակվելուց, վորոնք քայքայիչ են ուսական ժողովրդական
տնտեսության համար:

Գործարանատէրերն ապացուցում են, վոր լիբերալ տարիֆից
քայքայվում են վոչ միայն ուս արդյունաբերողները, այլև ուս
գյուղացիները, վորոնց համար գործարանային դատումները խոշոր
ոժանդակություն են հանդիսանում: Այստեղից գործարանա-
տերերը զիվերոխա (տարադարձություն) յեն տնում քաղաքական
կողմի վրա:

«Դատումների կորուստը,—գրում են նրանք,—հեշտութեամբ

կարող ե հասցնել այն հետեւանքներին, վորոնց անհամբերութեամբ սպասում են արեւմտեան ոտաբայրկրացիներն իբրեւ յայնպիսի անցքերի, վոր համեալիս են նրանց գեմոկրատական սկզբունքներին և նրանց իրային և քաղաքական շահերին, հատկապես, յետոյ այլ պատճառներ չհետեւանքով ժողովրդի մեջ հիմնադրելն վոգի առաջանալ:

Այդ ընդարձակ գրութեան մեջ հանգամանորեն վերլուծվում է Ռուսաստանի տնտեսական դրութիւնը և զանազան խմբերի շահագրգռվածութիւնը հովանավորող բարձր տարիքներով: Իհարկէ, այդ վերլուծութիւնը վերջանում է մի ընդհանրացումով, թե բարձր արգելիչ մաքսերի ժամանկ ամբողջ Ռուսաստանը հարուստանում է: Գյուղացիները գործարանից գլուղ են տանում գործարանային բարձր դատումը, կերակրելով վոչ միայն իրենց, այլև նրանց կթող կալիստատերերին: Պետութիւնը հեկայական դանձարանային հասույթներ է ստանում, իսկ ոռոտական արդյունաբերութիւնը կարող է գոյութիւն ունենալ միայն արգելիչ տարիքների չինական պարսպի յետև:

Մոսկովայի գործարանատերերի ծայս «խնդիրը» միակը չէր: 1857 թ. տարիքային ռեֆորմի նախապատրաստումն առաջ բերեց բաւական հարուստ գրականութիւն, վորը կառավարութեան առաջ միջնորդում էր վերականգնել արգելիչ մաքսային դրույթները:

Իբրեւ, շատ յեռանդուն էյին գործում: Նրանք դիմում են Մոսկո-գոտոգոմոգմսե վոտիկոս յոգտոկոտոյ 'մմգմտոգոմոգմսե վայի գենեալ-նահանգապետ Արլովին և խնդրում, վոր թույլ տա իրենց լիազօրներին կառավարութեանը փաստեր ներկայացնել պրոտեկցիոնիզմի պահպանման անհրաժեշտութեան ոգտին: Իշխան Արլովն այդ միջնորդութիւնը հանձնում է Ֆինանսների մինիստրին, իսկ վերջինս դիմում է անմիջականորեն թագաւորին, վորը և արդյունաբերողներին թույլատրում է բանավար և գրավոր շտապերէ իրենց խնդիրը:

Կառավարութեան բոլոր բարձրագույն ներկայացուցիչները գործարանատերերից դրութիւններ, հայտարարութիւններ, միջնորդութիւններ և խնդիրներ էյին ստանում: Ռուսական արդյունաբերական վոչ մի խոշոր ճյուղ չզրացավ իր ձայնը տալ (և այդ ձայնը, ինչպես տեսանք, հասնում էր դահակալին) պրոտեկցիոնիզմի պահպանման և ռեֆրացման ոգտին: Դ. Ս. Յիսսը արդյունաբերութեան այն ճյուղերը, վորոնք աշխատում էյին արտասահմանից բերվող հումքով և կիսաֆաբրիկատով, և այդպիսով անմի-

ջականորեն շահագրգռված էյին ավելի չուտ պրոտեկցիոնիզմի մեղմացումով, նույնիսկ նրանք անհատական եղովմը ճնշում էյին դատաւարգայինի ոգտին և արտահայտվում մաքսերի բնդհանուր բարձրացման ոգտին: Այսպես, որինակ՝ 1856 թ. սեպտեմբերին Ֆինանսների մինիստրին ներկայացրած խնդրագրում Մոսկովայի չիլի և մանածագործային խոշոր ֆաբրիկաները գրում են.

«Մենք շահագրգռված ենք բամբակի մանածի եթանցումով, բայց արդարութեան և մեր սեփական սպազան սպահովելու անհրաժեշտութեան դրացմունքը մեզ թույլ չի տալիս հայրենի մանածագործարանների ավելումն կամ քայքայման միջոցով մեր ժամանակավոր շահերի բաւարարմանը ձգտել»:

Այն դիրքը, վոր արդյունաբերողները բռնել էյին 1857 թ. տարիքային ռեֆորմի վերաբերմամբ, չարունակ հենց նույնն էր, ինչի վրա նրանք կանգնած էյին խոշոր արդյունաբերութեան յերկան գալու առաջին որերից: 1850 թ. տարիքային կոմիտեն ավել և ոռոտական արդյունաբերողների հաջող բնութագիրը:

«Ռուսական արդյունաբերողները, — գրում էր այդ կոմիտեն, — սովորած լինելով գործել արգելիչ տարիքային հովանաւորութեան տակ, տարիքի վրա նայում են իբրեւ իրենց հաջողութիւնների և բարեկեցութեան գլխավոր և միակ պայմանի վրա: Բաւական է, վոր նրանք իմանան, թե այս կամ այն մաքսը ցածացված է, վորպեսզի այդ միջոցառութեանը վերադրեն իրենց ցածացված և, վորպեսզի այդ միջոցառութեանը վերադրեն իրենց ցածացված և անհաջողութիւնները: Ընդհանրապես արդյունաբերողները արգելիչ սխտանի ժամանակ նրա վրա նայում են իբրեւ իրենց անկասկածելի իրավունքի վրա, և ամենավտրիկ մըրցակցութիւնը նրանց վախեցնում և ցնցում է»:

Սակայն այս անգամ, չնայած արդյունաբերողների յեռանդուն և կազմակերպված նկրտումին, կառավարութիւնը հովանաւորող տարիքից չնահանջեց դեպի արգելիչ տարիքը և նոր խոշոր զիջումներ չարեց: Պետութեան դանձարանային շահերը, աղնրվականութեան շահերը — այս ամենը միասին կառավարութեան ստիպեց տարիքային նշված ռեֆորմն անցկացնել:

Այն հանգամանքը, վոր կառավարութիւնը չուզեց արգելիչ տարիքի ուղին վտուր դնել, արդյունաբերողների միջաւայրում մեծ դժգոհութիւն առաջացրեց և ուժեղացրեց նրանց համախըմբման և սկետական իշխանութեան վրա կաղմակերպված ճնշում գործադրելու ձգտումը, մի իշխանութիւն, վորն իբր թե իրենց ձեռքն էյին դրել ազնվական «աղիցիկ գործարանատերերը»: «1854 թվականից, — գրում է նշանավոր պրոտեկցիոնիստ

Շիպովը, — մեր ֆրիտերեդերների մի աղդեցիկ խմբակ ուժ է ձեռք բերել. նա ուղադրությունն չի դարձնում հասարակության բողոքին, վորը զխտակցում է այն ուղիի ամբողջ վտանգավորությունն, վոր ժողովրդի քայքայման դնով ոտարկելիք չա յերկխմաստ դոկտամենքին է արժանացնում: Մենք կասենք, վոր 1857 թ. տարիֆն սպանեց արդյունաբերության ճյուղերի մեծագույն մասը»:

Տարիֆային կանոնադրության քննությունը զուգադիպեց հասարակական կյանքի ուժեղ աշխուժացմանը: Հասարակության մեջ ճորտատիրական իրավունքի առաջիկա վերացման մասին յեղած լուրերը պաշտոնական հաստատություն ստացան Ալեքսանդր II նշանավոր ճառում* և սկսված նախապատրաստական աշխատանքներում: Ռուսական բուրժուազիան հանձինս իր դեռ այն ժամանակ սակավաթիվ իդեոլոգների անտարբեր չվերաբերվեց առաջիկա ռեֆորմի այդ լուրերին: Նա ճիշտ հաշվառեց այն տնտեսական տեղաշարժության նշանակությունը, վորով նշանավոր էր դառնում այդ ռեֆորմը:

Մոսկովայի վաճառականությունը բուռն փողեորությամբ է ընդունում գյուղացիների ազատագրության առաջին պաշտոնական լուրերը: Այն ժամանակվա բուրժուազիայի փոսկերեսներ, Վ. Կոկորեվը, վորի ճառն ըստ կարգի յոթերորդն էր, իմիջի ալլուց նագեղ ճարտասանության է դիմում:

1857 թ. դեկտեմբերի 28-ին Մոսկովայում, վաճառականների ժողովարանի դահլիճում, հանդիսավոր նիստ է կազմակերպվում գյուղացիների ազատագրության տեղեկությունների առթիվ: Կոկորեվը, վորի հետ մենք դեռ ալիքի մոտիկից կծանոթանանք, գոտասում է.

«Լույսն ու խափարը հավիտենական պայքարի մեջ են: Հաղթանակում է լույսը—կարմիր ոքեր են դալիս, մարդկությունը շտկվում է, բարի, խելոք դառնում, աճում: Հաղթանակում է խափարը— դառն ոքեր են դալիս... Այսպիսի կենդանաբար լույսի ներկայությունը մենք զգում ենք մեզ վրա, իսկ նրա ճառագայթը ցոլում է ուղղակի Ալեքսանդր II սրտից: Այդ լույսի արտահայտությունն է ցարի այն ցանկությունը, թե մեր յեղադր-գյուղացիներին պետք է դուրս բերել այն դրությունից, վոր նրանց և նրանց հետ միասին մեզ տանջում էր համարյա յերեք դար. այժմ այդ լույսով լուսավորված և ջերմացած է ամբողջ ռուս յերկիրը: Ահա ի՞նչ վառ լուսավորության տակ ենք մոտենում նոր 1858 թ.: 15 միլիոն մարդկանց համար բացվում է քաղաքացիական լիակատար իրավատիրության արշալույսը: Սրա շնորհիվ բոլորս վտաք

ենք դնում նոր կյանքի շեմքը, վերածնվում ենք, մեր դարկերակները ալ կերպ են խիում— համաչափ, ամուր, ուժեղ: Մենք ուժեղ կարող ենք մեր գրությունը համեմատել այն մարդկանց գրության հետ, վորոնք մոտեցել են այն լեռան, վորով պետք է վեր բարձրանան: Այդ չբացված ճանապարհի վրա մեզ շատ տատակներ կհանդիպեն: Բայց արդյոք վախ ունենան՞ք արգելքներից այն ժամանակ, յերբ լեռան վրա կանգնած է մեր ցարը և մեզ իր մոտ է կանչում: Մենք այդ տեսնում ենք ծծապատի բացված արանքներից: Յեվ այն լեռը, դեպի վորը կանչում է մեզ ժամանակը, հույսի լեռն է: Յարբ հույսը դնում է ժողովրդի վրա, ժողովուրդը հույսը դնում է ցարի վրա...»

Այս Կոկորեվը պաթեթիկորեն դիմեց ներկա յեղող վաճառականությանը և առաջարկեց նպաստի ֆոնդ. հավաքել և գյուղացիներին ոգնել, վոր իրենց ազարակները հետ դնեն:

«Հայրենի անցքերի այսպիսի մեծ ուրերում շիտակ և անկեղծ լինենք,—զգլում էր Կոկորեվը, և ասենք ճշմարտությունը. չե՞ վոր մեր բոլոր կապիտալները գլխավորապես գյուղացիներից են գոյացել:

Այս նկատողությունն ամենից ավելի վերաբերում է ողու կապալառուներին. նրանց կապիտալները կազմվել են արգեն դուս գյուղացիական աշխատանքային դրամներից: Ի՞նչ հարժար առիթ է շնորհակալություն հայտնել գյուղացիներին՝ հենց նրանց տված հարստության համար»:

Կոկորեվը շարունակում էր ամեն մի հարժար դեպքում պաթեթիկ կերպով շնորհավորել ճորտատիրական իրավունքի վերացման օկիզոր: Այդ ճառերն արտասանելու հրապարակներն էլին այն ճաշկերութիւնները, վոր կազմակերպում էր վաճառականությունը: Կայսերական նոր թղթի (ռեսկրիպտի) առթիվ կազմակերպված ճաշկերութիւնի համար Կոկորեվը մի ճառ պատրաստեց, վոր սակայն հաջողվեց արտասանել: Այդ ճառը տպվեց «Русский Вестник»-ում: Այդ չափազանց աղմուկ հանած ճառում, վոր անհանդուստեղեց իշխանութայնը, Կոկորեվը վողջունում էր ճորտատիրական իրավունքի վերացումը, վոր արդյունաբերական գործունեյության համար լայն ասպարեղ է բանալու:

«Յերբ նոր կարդը,—գրում էր նա այդ չարտասանված ճառում,— գյուղացիներին լիություն կտա, այն ժամանակ ամբողջ տոկոսուրը կդադարանա և ալ չափեր կընդունի, և մենք, վաճա-

ուսկաններս, նոր հակապահան շահ կունենանք: Իսկ ինչո՞ւ այդ շահը մենք ձրի պիտի ստանանք, առանց վրոկե մասնակցություն ունենալու գյուղացիներին նոր կաղմակերպման ընդհանուր գործին: Չե՞ս վոր մենք կամաքենք նայել ե՛լ ազնվականներին, ե՛լ գյուղացիներին, վերջիններին նայելն ե՛լ ավելի ամօթայի կլինի, վորովհետև հենց մեզնից շատերը վերջերս են միայն դուրս յեկել գյուղից, և յես, վոր այս բառերն ասում եմ, գյուղացիական դատում հարադատներ ունեմ: Կալվածատերերի հողերի վրա բնակվող գյուղացիները պետք է դուրով կամ աշխատանքով յես գնեն իրենց բնակարանների և բանջարանոցների արժեքը: Բացի դրանից, այն հողի համար, վոր նրանք ցանքի համար կալվածատերերից կտանան, պետք է մշակեն կալվածատիրոջ հողը, այսինքն՝ այն հողը, վոր այժմ ել մշակում են... Ահա և վաճառականության համար առիթը պատրաստ է մասնակցություն ունենալ գյուղացիներին բախտի կարգավորման գործին: Ինչո՞ւ բոլոր ռուս վաճառականների մեջ բաժանորդագրություն չբանալ, թե ո՞վ և ինչքան գյուղացիական բնակարանի համար ցանկություն կհայտնի փող վճարել կալվածատերերին»:

Վաճառականների այս ճաշկերույթները և Կոկորեվի ճառերը անհանգստացրին Մոսկվայի իշխանությունը: Նա դրանցում նկատեց ամենից առաջ վաճառականի անտեղի միջամտությունն պետության և ազնվականների գործին: Վաճառականն սկսում էր հասարակական կյանքի հրապարակ դուրս գալ և այս առթիվ ազնվական իշխանությունը շատ բարկանում էր:

Յերբ Կոկորեվը փորձեց վերև մեջ բերված ճառը բորջուրով աղադրել և տարածել, նա վճռական մեքժում ստացավ իշխանությունից:

Սակայն քաղաքական տեսակետից ռուսական բուրժուազիան գյուղացիների ազատագրության նախադատրաստման եպոխտում վրովին հավատարիմ հպատակի դիրք թռնեց: Յերկրի ուժեղ տնտեսական աշխուժացման հեռանկարները խթանեցին բուրժուազիայի տնտեսական եներդիան, ուժեղացրին նրա դասակարգային համախմբվածության ձգտումը: Նրա մեջ ձգտում առաջացավ ազնվականության կողքին ինքնակալ իշխանության արևի տակ իր սեղր դրավել: Բայց ռուսական բուրժուազիան հանձնեա ախարիսի առաջնորդների, ինչպիսին Կոկորեվն է, փոքե բաղաքական իրավունքի մասին չե՛ր ել մտածում:

(П. А. Берлин—Русская буржуазия в старое и новое время, изд «Книга» Л—М 1925 г. II-ое доп. изд. стр. 102-111).

Պիանի IV հատվածի վերաբերյալ.—Ռեֆորմի հետեվամեքերը. Գյուղացիության վերաբերումներ դեռևի ռեֆորմները.

Պաղոյսկի նահանգում, Ֆլիդեր-աղյուստանս բարոն Կորվի գեղուցման համաձայն, կողից հրաժարվելու հողի վրա խոշոր հողմունքներն ընդգրկեցին նահանգի 12 գավառի 159 գյուղի 80 հազար արական բնակչություն: Գյուղացիներին հնազանդեցնելիս՝ բարոն Կորվի մարմնական պատիժներ կիրառեց 159 գյուղից միայն 21-ում. այդպիսի ներողամտություն զրգում էր նրան այն յերկյուղը, «վոր խստությամբ գյուղացիներին չզազաղեցնի կալվածատերերի դեմ և չարամիտ մարդկանց առիթ չտա մատնանել գյուղացիներին, թե ինչպես դատան են վարվում նրանց հետ»: Մի անգամ Յամտուրի գավառի Տիմանովկա գյուղում, յերբ գյուղացիները կովի ելին բռնվել գինյորների հետ, վորոնց հրամայված էր հրաջանների կոթեքով պաշարել բաղմությունը, վորովհետև նա արդեւ էր հանդիսանում մեկ գյուղացու կալանավորման, գետնի վրա գտնվեց մի գյուղացի, արտի տակ ավինի վերքով, վորից և մեռավ. ուրիշ գյուղացի յեյ դիմադրություն ցույց տալու համար դատի հանձնվեցին. նրանցից 5-ին պատժեցին մարակի 60 հարվածով և ուղարկեցին կալանավորական վաչտերը, գրկելով քաղաքացիական իրավունքներից, իսկ յերեքին պատժեցին մորակի 40 հարվածով:

Պենզայի նստյաձում գյուղացիների հուղմունքները հատուկ ուժով ծավալվեցին Կերենսկի, Գորոդիչչեյի և Չեմբարի գավառներում: Կերենսկի գավառի Կանդեյեվկա գյուղում Պենզայի նահանգի հարևան գավառներից և Տամբովի նահանգից մոտ 1000 մարդ հավաքվեց, վոր «ազատություն» բացականչելով գյուղից գյուղ եր տանում կարմիր դրոշակը և վոչ վոքի հորդորներին ուշք չդարձնելով՝ հայտարարում էր. «Մեքոջ հողը մերն է: Բահրա չենք տա և կալվածատերերի համար չենք աշխատի»: Գնեքարյամայոր Դրենյակինը, տեսնելով այդ բանում վոչ միայն անհնազանդություն կալվածատերերի հանդեպ և որենդորության սխալ հասկացողություն, այլ ակներև խռովություն և վոտնձգություն իշխանության ու գորքի դեմ, հավաքելով յոթը վաչտ գինյոր, միջոցների դիմեց խռովության գլխավոր գրողիչների դեմ Չերնոդայեվո գյուղում, վորտեղ գինյորների հետ ընդհարվելիս արդեն աղանված էլին յերեք գյուղացի. կալանավորելով 12 չարամիտ խռովարարների», նա Կանդեյեվկա գյուղը դնալիս՝ ճանապարհին

Հնադանդեցիքից Վիսկոյի գյուղի գյուղացիներին, ընդ միտում իմացավ, վոր ամենապատանգավոր խոտմարարն այդ գյուղացի մորական Յեզորցեմն էր, վորը կարճ ժամանակում այնպիսի աղղեցություն էր ձեռք բերել ամբողջ շրջանում, վոր զանազան գյուղերից նրա յետևելից կառք եյին ուղարկում, վոր զա մանիֆեստը պարզարանի, նրան ուղեկցում եյին թեւերը մտած և յետեից նոտարան տանելով կանգնեցնում եյին բարձրութեան վրա, վորտեղից նա բալոնին այլետում եր ազատությունը: Խոտմութեան հաջողությունն իր կողմը թեքելու համար, Յեզորցեմը սպառնում եր կախել նրանց, ովքեր չեն լսի իրեն, իր գլուխը գովելով՝ նա տառն էր, թե նույնը կանի նաև գյուղացիներին ճշող պետերին: (Коваленский—Хрестоматия по русской истории, т. IV.):

ԿԱՐԵՎՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

№3 առաջադրութեան («Գյուղացիական պատերազմները XVII և XVIII դ. դ.») 47 եջի վերևից 5-րդ տողում տպւած է՝ «առևտրական հողագործութեան համար կապիտալիստական զարգացման ազատ ուղի ապահովեր», պետք է լինի՝ «առևտրական հողագործութեան համար ապրանքային տնտեսութեան, իբրև կապիտալիստական զարգացման պայմանի, ազատ ուղի ապահովեր»:

Նույն եջի վերևից 21-րդ տողում տպւած է՝ XIX դարի», պետք է լինի՝ XIX—XX դարերի»:

